

М Е Т А.

Въ своїй хаті — своя правда,
И сила, и воля! —

Шевченко.

№ 4.

За місяць Грудень, 1863.

I.

Ще не вмерла Україна.

Ще не вмерла Україна,
И слава, и воля!
Ще намъ, браття-молодці,
Усміхнеться доля!
Згинуть наші вороги,
Якъ роса на сонці;
Запануємъ, браття, й ми
У своїй сторонці.

Душу, тіло ми положимъ
За свою свободу
И покажемъ, що ми браття
Козацького роду.
Гей-гей, браття миле,
Нумо братися за діло!
Гей-гей пора встати,
Пора волю добувати!

Наливайко, Залізнякъ
И Тарасъ Трясило
Кличуть насъ изъ-за могилъ
На святеє діло.
Изгадаймо славному смерть
Лицарства-козацтва,
Щобъ не втратить марне намъ
Свого юнацтва.

Душу, тіло и д.

Ой Богдане, Богдане,
 Славний нашъ гетьмане!
 На-що віддавъ Україну
 Москалямъ поганимъ?!
 Щобъ вернути її честь,
 Ляжемъ головами,
 Назовемся України
 Вірними синами!

Душу, тіло и д.

Наші бряття Славяне
 Вже за зброю взялись;
 Не діжде ніхто, щобъ ми
 По-заду зістались.
 Посьднаймось разомъ всі,
 Братчики—Славяне:

Нехай гинуть вороги,
 Най воля настане!

Душу, тіло и д.

Сидючи въ неволі, 1847. р.

Мині однаково, чи буду
 Я жить въ Україні, чи ні —
 Чи хто згадає, чи забуде
 Мене въ снігу на чужині,
 Однаковісенько мині!
 Въ неволі вирісь міжъ чужими
 И, неоплаканий своїми,
 Въ неволі плачучи умру
 И все зъ собою заберу, —
 Малога сліду не покину
 На обезчещеній землі;
 И не помяне батько зъ синомъ,
 Не скаже синові: „молись,
 Молися, синку: за Вкраїну
 Їго замучили колись!
 Мині однаково, чи буде
 Той синъ молитися, чи ні;
 Та не однаково мині,

Якъ Україну зліи люде
 Задушать вві сні и въ огні
 Вдову окрадену розбудить,
 Охъ, не однаково мині!

До Миколи Костомарова.

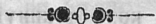
Весенне совечко ховалось
 Въ широкихъ хмарахъ веснянихъ;
 Гостей закованихъ своїхъ
 Сердешнимъ часѣмъ напували,
 И часовихъ переміняли —
 Сипіи мундири въ часовихъ,
 И до дверей, на ключъ замкннутихъ,
 И до решотки на вікні
 Привикъ я трохи; и мині
 Не жаль було давно-одбутихъ,
 Давно-похованихъ, забутихъ
 Моїхъ тяжкихъ кривавихъ слёзъ;
 А їхъ чимало розлилось
 На марне поле. Хочъ-би рута —
 А то нічого не зійшло!
 И я згадавъ своє село,
 Кого я тамъ коли покинувъ
 И батько й мати въ домовині
 И серце тяжко запеклось,
 Що нікому мене згадати.
 Дивлюсь: твоя, мій брате, мати,
 Чорнійша чорної землі,
 Иде, зъ креста неначе знята.
 Молюся, Господи, молюся,
 Хвалить тебе не перестану,
 Що я ні съ кимъ не поділю
 Мою тюрму, мої вайдани!

Завіщанне.

Якъ умру, то поховайте
 Мене на могилі
 Середъ степу широкого
 На Вкраїні милій,

Щобъ лани широкополі,
 И Дніпро, и кручи
 Були видні, було чути,
 Якъ реве ревучий.
 Якъ понесе зъ України
 У синее море
 Кровъ ворожу . . . оттоді я
 И лани, и гори —
 Все покину и полечу
 До самого Бога —
 Молитися . . . А до-того
 Я не знаю Бога!
 Поховайте та вставайте,
 Кайдани порвіте,
 И вражою злою кровью
 Волю окропіте!
 И мене въ семѣ великій,
 Въ семѣ вольній, новій,
 Не забудьте помянути
 Незлимъ, тихимъ словомъ.

Шевченко.

II.

МОСКАЛЕВА ПРАВДА.

Не здивуйтесь, читаючи москалеві речі. „Москаль“, скажете, „бреше: де вже ёму, пройдисвіту, правду говорити?“ Нігде правди діти: умію й я часомъ підвезти такого москаля, що й не второпавшъ, відкіль беретця премудрость — розумнихъ дурити; та се, бачите, світове діло: безъ ёго, якъ безъ хліба, довго не проживешъ, та ще де — въ москаляхъ!...

Якъ узяли мене въ москалі, мавъ я голосъ гарний; тільки, на лихо, грудина була не міцна: поспівавшъ трохи — и заболить. А тутъ про-нюхали, що въ мене є голосъ, и причепились, „въ півці, кажуть, до насъ иди.“ Що маешъ робити? Чи то довго імъ изнівечить людину? Постій же, думаю, да й прикинусь, що зовсімъ не маю голоса. Та добре й зробивъ: — якъ заспівавъ передъ ротнимъ, такъ той мало-що не побивъ мене. — Змилуйтесь, кажу; вони силою привели мене, я, бачите, безгосий. — „Брешешъ, хахоль! я слыхалъ, какъ ти співавъ адинъ собі.“ — Ій Богу, ваше благородіє, не я, то другий; веліть ёго покликати, — та й указавъ ёму на одного кацапа, що зроду, мабуть, не співавъ; вінъ, кажу, такий голосний. Притягли ёго, якъ утявъ вінъ імъ — далєбі такъ голосно, трохи благородія не оглушивъ. Я стою ні живий, ні мертвий: що, думаю, якъ поймуть мою штуку? Якось извезло міні — хвалити Бога, одчепились; та воно, по правді казати, імъ и не треба-бъ лучшого півця, якъ той. „Пашли вонъ, сказавъ ротний; потімъ обернувся, та й каже: „схади-ка, хахоль, пускай тебя попрубують въ музыкан-

ти.“ Отъ тобі й нове лихо! — пішовъ. Прийшовъ до главного, та й кажу: ротний, кажу, казавъ, щобъ ви попробували мене. Взяли мене пробовати, та нічого не вдіяли. Було, дадуть міні трубу и заставляють дути въ неї; „та кріпче, говорять, натуживайся!“ Отъ було таки натужуся, очи съ тебе рогомъ лізуть, повну трубу наплюсшъ відъ натуги, а все не дмухнешь, якъ слідъ. Чого вже не робили! — Одвараскайтесь, прошу їх; бачите — не вмію. „Брешешъ, собако, у себя на улиці, ужъ вістимо, въ дудочку игриваль.“ То въ дудочку, кажу, а се въ трубу; які бо ви! Та й одчепились. „Проклятий хахлина, кажуть, тільки наплювавъ въ царську трубу.“ А почімъ я знавъ, що вона царська? Оттакъ було то збрешешъ, то прикинешся та відьідешъ одъ москаля и себе на дальше побережешъ.

Оддали мене денщикомъ якомусь офицеру. Вінъ добрий бувъ, та кумедний трохи; було де не стоімо — чи въ городі, чи въ селі, вінъ протопче собі дорогу до дівчатокъ; панськихъ нема, то й до попівенъ. Коли-бъ то тамъ собі зъ ними жартувавъ, а то й на квартиру приїде (мабуть изъ мужиківъ) и хвалитця міні: „каби ти зналъ,“ каже, „какъ меня дѣвушка полюбила!“ — Звісно, ваше благородіє: ваше панське діло, щобъ васъ любили. — „Нѣтъ, Федорушка,“ говорить: „ти ужъ, пожадуста, развідай, какъ, моль, она сильно меня любить?“ Щобъ одчепитись — було и почнешъ розвідувати. Та й розвідавъ я, що попівна плювати на ёго хоче. Якъ ёму таке у вічи сказати? Треба було збрехати. Вернувся я, та такъ и тѣпнувъ: — Гнівайтесь, кажу, не гнівайтесь, ваше благородіє. — „А што тамъ таке?“ спитавъ мене, наче трохи злякавшись. — Помірає, кажу, за вами. Се міні казала найблизча до неї дівчина; баришня, каже, кажуть, що вони далєбі умруть, якъ не побачать вашого пана. — „Ну, ти вдруживъ, Федорушка: вѣкъ не забуду тебя. Випей-ка стаканъ водки.“ А самъ мерщій за шинелю, и бувъ такий. „Пойду,“ говорить, „немного освѣжиться.“ — Де тобі, думаю, освѣжитись! у хаті така холодина. Зразу догадався, що до попівни шморгнувъ. Схаменувся я, та пізно. Негарно зробивъ, що збрехавъ. „Що,“ кажу собі, „якъ міжъ ними нєладне що вийде? усю напастъ на мене зверне.“ Якъ лиха дожидався ёго на квартиру, коли се — такъ, не дуже барився — и вернувся.

— Проклятий хахоль, абмануль меня!

— Що тамъ таке, ваше благородіє? — А самъ пригадую, якъ-би викрутитись.

— Самъ знаєшъ! Какъ вѣдьма приняла меня!

— Се ще, кажу, не біда: дівчата съ починку все такі.

— Врєшъ, каналія! чай, проболтался ти передъ ней?

— Яке вамъ пробовтався! Ось слухайте, будь-ласкові. Ви, може, у себе на своїй стороні привикли зразу усе діло кінчати, а въ насъ зо-всімъ не такъ (се діялось вже въ Україні). Вона ще, бачите, виглядує, які ви въ нраві: то, може, варошне трохи и подратувала.

— Какъ смѣеть она? Въ щастіє должна вмінити, что благородний чоловік. . .

— Постійте, ваше благородне, даремне не сердітця на неї: може й невинна вона. За нею, окрімъ того, усі підглядають одъ батька до посліднього наймитчука. А знаєте, панотець такий благочестивий: вінъ не гараздъ долюблює, якъ за ёго дочкою ходить чужий чоловік. Отъ якъ-би ви такъ, приміромъ, изъ поповичівъ були!

— Къ чертямъ всѣхъ поповичей! Што теперъ буду ділатъ?

— Послухайте мене дурня, та потерпіть трохи; перемелетця, може що й путнее вийде.

— Это ваша хахлацкая порода терпять все, а нашому брату не въ натуръ вижидать.

— Якъ хочете, кажу, ваше благородне; а після — далєбі згадаєте мене.

Утихомирився офіцеръ, и мині polegшало; а тутъ ще прийшло по-велінне виступати изъ того місця. Виступили ми; бачу я, що мій панъ невеселий, та й кажу ёму:

— Звиняйте мині, що маю вамъ сказати. Съ попівнами, кажу, нічого и вязатись, а найбільше — у которі панотець живий. Я дознався, що панотець дуже злобствувавъ на васъ — жалуватись хотівъ, що ви соблазнь для людей.

— Убірайся ти зъ нимъ, а мивъ жалко двушки, крѣрко жалко. Съ неї могла вийти настоящая двушка.

— Що-жъ маєте робити, коли досталась такому отцю!

— Правду говоришь, Федорушка, святую правду. Вотъ етакъ, е-сли-бъ ее намъ съ тобою въ руки (та й засміявся), вишла-бъ двушка; денегъ не пожалівъ би. Правда відъ, Федорушка? . . .

— Чому й не правда, коли ви зволите говорити: а я васъ здавна знаю, що ви усе тільки добре дієте людямъ.

И якъ-би ви знали, якъ вінъ полюбивъ мене съ того часу, якъ я розвівъ ёго съ попівною? „На тебя, каже, Федорушка, можно положить-ся; хоть слошаешъ чачомъ, та пособишь.“

На виїзді я прочувъ, що попівна таки гарненько спровадила ёго — на силу второпавъ, де двері одчиняютця. Такъ ёму й слідъ: нехай не лізе туди, де ёго не просять. Вінъ и добрий бувъ, та що-жъ, коли удав-ся якийсь ненаситний, усе примівъ би — изъ дівчатами грався, — зви-

сно не аби-якъ, — по ахвицерськи, и не зъ аби-якими, а съ панськими, — въ великій біді — зъ попівськими. „Панські, бачите, каже, лучше вміють обойтися. Нашихъ простихъ дівчатъ — Богъ милувавъ — не любивъ чіпати. „Необтеса, говорить: надо-ть би сперва поучить её, штобъ била приличная для насъ.“

Отакій я брехунъ! брехнею рятувавъ себе, великого зла не діявъ; за те въ Петенбурсі бувъ, підъ Москвою стоявъ и назадъ вернувся. А брехнею, — кажуть люде, — увесь світъ пройдешь, та назадъ не вернесся . . . Часомъ треба збрехати.

Отъ, хоть-би теперъ — чого красче? Изъ москалівъ вернувся, міжъ своїми, якъ у Бога за дверима, живу; а вже повну торбу імъ набрехавъ. Не вспівъ у село ввійти, а мене вже обступили и просять: „роскажіть намъ, москаliku, що ви тамъ бачили у Московщині.“ — Якъ-то, кажу, не розказати; постійте — тільки пригадаю. — И почнешь імъ торочити такеє, чого зовсімъ не поводилось на світі. И слухають, імъ на здоровья, наче-бъ що добре розказувавъ; за животи берутця та регочуть, а ти сидишь собі на почотному місці, пань на всю губу. И самъ помолодієшь, дивлячись на їхъ — такі веселі, и радієшь, що їхъ звеселивъ. Найбільше було дітвора охотлива слухати мене, и дівчата не спускали імъ. Аби-бъ побачили, що вилізъ москаль изъ хати, заразъ до ёго: роскажіть лишъ, дядечку-москалечку, які дива ви бачили. И колодку тобі прикотять: тільки, мовъ, сідай та розкажуй. Отъ и почнешь.

— Чували ви коли про рака морського? Може й чували, да не іли, а я івъ — одна клешня съ півъ пуда.

— Багацько-жъ ви ёго одужали?

— Цілу клешню упоравъ.

— Якъ-то? Такъ півъ пуда, дядьку, ззіли?

— Дурні ви, бачу я: — тамъ гирі не такі, якъ у насъ: зъ нашого півъ пуда буде десять московськихъ пудівъ, коли не більше.

— Такий же то ракъ! тільки слава, що морський.

А тугъ инший хлопець:

— А були ви въ Соломахівці?

Такъ и бачишь, що спитавъ тебе якийсь вишколений: значить, бувъ вінъ у дяка въ науці и трохи роскусивъ, якъ нашъ братъ, москаль, иноді збреше.

— Бувати, кажу, не доводилось, а проходивъ мимо Соломахівки.

— Батько міні казали, що то городъ більше відъ Кііва и церковъ більше.

— Церковъ-то, може, и більше, та онъ яке лихо—дзвонівъ немає.

— Ото-жъ справді? якъ же люде дзвонять тамъ?

— А у вершу бьють макогономъ — тимъ и скликають до церкви. То-жъ малимъ хлопцямъ, а вамъ я правду казатиму, бо и въ москаля є правда. Лихо ёму зъ тиею правдою!

Три брати насъ було у батька. Старшого я зовсімъ не знаю; малимъ ёго панъ узявъ до себе въ козачки. Козакувавъ бідолаха, тільки не довго; десь въ Московщині Богу душу отдавъ. Меншого я на рукахъ носивъ, тишився зъ нимъ, та не довелось співати на ёго весілі; скоро мене въ москалі взяли. Съ того часу на віки ми зъ нимъ простились. Одружився вінъ безталанний, мавъ трое дітокъ — усе дочки, та не дждавъ виростити ні однієї дочки. Одинъ я остався, прослуживъ вірою и правдою, та й вернувся на Україну. Хотівъ бувъ остатись де-небудь віку доживати при начальстві, та братова якось згадала про мене. „Приізжай до насъ — написала вона: — якъ-небудь будемъ жити, та все покійніше, ніжъ у тій Московщині.“

Не довго я думавъ: торбинку на плечи, ціпокъ у руки, та й поплентався до рідного села. Веселеє село! Багацько на своїмъ віку истоптавъ я землі, багацько сіль и городівъ бачивъ: — що не кажіть — мое село красче: на те воно рідне, на те я тамъ родився. Стоїть воно біля самого Дніпра у затишку; весною хіба задумає Дніпро пошаліти, розілле геть далеко, підтопить села; за те, дякувати ёму — одпустить, и пішла трава рости, яка трава! Здастця, усю конницю московську нагодувавъ би — и то-бъ не позначилось. По той бікъ Дніпра видніє Канівъ. Вийду я съ хати; погляну на старого ревучого, подивлюсь на Канівъ, а тамъ на Чернечу гору . . . Оттуть, добрі люде, недавно поховали великого чоловіка; оттуть полігъ той, що мало одпочивавъ на своїмъ віку. Згадаєшь своє лихо . . . яке воно мале одъ того, що перетерпівъ праведний Кобзарь?

Зрадивъ я, якъ побачивъ рідне село, а після трохи таки засмутився: — якъ-то ще мене, москаля, приймуть люде? Коли се пострічались міні изъ нашого села: все хлопці молоді, безъ мене народились; подивились на мене, звичайненько уклонились: „здорові були, кажуть, служивий!“ Зразу пізнавъ би своїхъ земляківъ, хоть-би зустрівъ на чужині. И вдовшъ и впоперекъ пройшовъ я кацапську землю, та не бачивъ такого привіту, якъ на Україні. Одъ малого до великого усі звичайні.

— Куди се ви, хлопці, питаю, йдете?

— На панщину, одвічають.

— Чи не знаєте, скажіть, будьте ласкові, де тут живе Тетяна Тертициха?

— Чомь не знати? Ідіть прямо, якъ дійдете до шинку, возьміть у правий бікъ — послѣдня хата буде Тертицихіна.

— Ні, ви дучче — обізвався одинъ, — поверніть на городъ: ближче буде.

— Спасибі вамъ, хлопці; піду я вже прямо, щобъ и собакъ даремне не драгувати.

Такъ, мабуть, къ раннімъ обідамъ прийшовъ я до братової.

Підхожу до сіней, стоїть якийсь чоловік.

— Оце, кажу, Тертициха живе?

— Оце саме, ідіть.

— А ти-жъ, питаю, чого тутъ стоїшь?

— Я черговий, одъ вправителя присланий.

„На що-бъ то вінъ тутъ здався?“ думаю, та не посмівъ запитати.

Вхожу у хату... якось усе перемінилось. Де лавка стояла, тамъ якийсь стілець, гараздъ панський; міжъ посудомъ, дивисся, стремить чайникъ, та ще не аби-який; по хаті бігає цуцена въ мотузоці, справді такеє, якъ бачивъ я въ Петенбурсі, що барині возятця зъ нимъ замісто дитини. Ще, прокляте напало на мене, гараздъ и гавкати не вміє; хотівъ уже ёго по-московськи вгостити, та що, думаю, нехай дурне кричить. У хаті ні души, одна якась баба стара-престаренна! Огледівъ я її — одіта у панське платтє. Що за лихо такеє? не-вже я попавъ не туди? Знову питаю:

— Тутечки Тетяна живе?

— Здіся; а тобі служивий, на що?

Зразу я почувъ, що відъ неї нанськимъ духомъ понесло...

— Мині, кажу, треба її побачити.

— Такъ садися, коли тобі кріпко нужно, — повремени.

Сівъ я, та не сиділось. Чого вже я не передумавъ, щобъ втропати, чото се у братової така переміна усяди; а баби не хотілось питати: бачу, чогось зла, — ще видає.

Уже й пізні обіди почались, вже півні переспівали, а Тетяни немає. У животі давно вже почало співати; вража баба хоть-би тобі натякнула: „чи не хочеш, мовъ, служба, шматокъ хліба ззісти?“—недогадлива суча. Зовсімъ мавъ съ пересердя сказати, що я родичъ Тетянинъ; та що, якъ не повірить? Аже-жъ місця тоді не найдеш нігде; и такъ бликає на мене очима — дурь її! А тутъ, тобі на лихо, похожає баба, та все плямає по-тихеньку: шось ласє, видно, їсть; ще гірше їсти захотілось. Не втерпівъ таки.

— Чи немає, кажу, у васъ, бабусю, чого-небудь, щобъ душу одвести?

— Чого се ти забажавъ! Хочешъ, щобъ я тобі горілки дала?

— Та ні, — чи нема у васъ шматка хліба?

— Багацько васъ такихъ пайдетця; якъ васъ годувати, то й не настачишь; — и такъ посидишь.

И обіди панські минули, вже стало смеркати, а Тетяни немає. Коли се щось застукотіло; поглянувъ у віконце, — якась бричка, не то панська, не то жидівська, прямо у двір суне. Не-вже тутъ сидить братова?

Справді вона. Увійшла въ хату, вся снігомъ покрита (се було такъ після Різдва). Де взялась у баби и приткось: боязно поглянула на мене, сюди-туди, обтрусила снігъ съ Тетяни...

Тутъ я приглядився до Тетяни: на їй була шубейка зъ лисичимъ колніромъ, стародавня; мабуть, одъ якої пані досталась. На голові ватня шапочка, похожа на жидівський капелохъ — въ панівъ зоветця капорцемъ; замісто плахти й сподниці те-жъ панське платте, приміромъ, якъ у міщанокъ на місті, таке-жъ зайлозене.

„Справді, думаю, — чи не торгує вона олією, або сіллю?“

Питає баба: — А що ви, Тетянушка, до-ладу поярмаркували?

— Де тобі! Тогобїцькихъ мало було. Який вже тамъ безъ їхъ базарь! . . .

Далі поглянула на мене: — Це що въ насъ за москаль?

— Мало въ насъ москалівъ переведетця!.. Спитайте єго самі.

— Чого тобі треба? запитала мене Тетяна.

— Я, кажу, Өедіръ, братъ Петрівъ, — прийшовъ до васъ віку доживати.

Вона мерщій зъ хати; а баба, якъ почула се, ажъ позеленіла, та такъ приязно на мене поглядує, чи не обідився я, мовъ, відъ її ласки.

„Гашко, иди сюди! Гашко, дядушка твій, москаль, прийшовъ!“ а сама такъ пильно міні въ вічі поглядує та дивуетця. „Оце, їй Богу, зовсімъ мій покійничокъ Петро; тільки той молодший бувъ.. Підвели-жъ ви мене — и сидять собі мовчки.“ Входить и Гашка (по нашому-бъ то Гапка), гарна изъ себе дівчина та не по-наськи одіта. Старовина на їй якась була, може колись и доладня, та, бачишь, все те изнівечено и не прийшлось на неї. Підійшла вона до мене . . . нігде дітись, треба поцілувати дядька; поморщилась, поцілувала. Після казала міні, що їй не веліи цілувати москалівъ и въ Великдень: хиба вже то рідний бувъ батько. Ще влізло якесь мале. „И се, каже Тетяна, моя донька; на

Параски піде ёму п'ятий рік." Гарно ми зь нимъ поцілувались, — тільки воно, мабуть, не злюбило москалевихъ колючихъ усівъ.

— Прощавайте, каже баба, Тетянушка: — пора вже міні до дому. Ви й самі теперъ упораетесь (ще разъ споглянула на мене).

— Що се у васъ за людина була, — питаю я, якъ вийшла баба.

— Це, щобъ ви знали, одъ вправителя міні присилаєтця. Вона міні усе попорав, догледить худоби, а на нічъ иде до дому; вона тутъ недалечко відъ насъ живе, — моторна бабуся.

Посідали вечеряти; се да те, та й розбалакались, — якось веселіше міні стало. Далі братова й каже:

— Ви, бачу я, дуже розглядаєте по хаті и на насъ пильно подивлюєтесь. Вамъ дивно, що ми не по-мужицьки живемо; звиняйте, що не оповістили васъ заранше, яка зробилась переміна. Стривайте, якъ пове-черяємо, усе розкажу.

— Добре, кажу; а то я справді дивуюсь.

Повечеряли; уложила Тетяна спати маленьку дівчину; старша сіла недалечко коло матері, слухати її, а може й на дядька москаля подивитись.

— Слухайте, Федоре, каже братова, та тільки не звіть мене Тетянушкою; нехай то при людяхъ, для звичаю, а теперъ ми свої рідні, — ніхто не осудить насъ. Кажіть прямо „Тетяно“: такъ мене и покійничокъ мій звавъ, — легко ёму лежати вь землі! Якъ вийдемо коли до кого вь гості, тоді можна вже и по-благородному; ви самі знаєте, якъ тамъ що лучче треба и зробити и вимовить, щобъ не засміяли. Я вже, бачите, вь примір'ї теперъ собі взяла: коли зробилась панією, то й не треба спускатись. Люде не подивлятця, що я була колись панією, якъ не буду берегти себе. „Була колись пані“, скажуть, „а теперъ така сір'ячка, якъ-би й ми.“ Отъ-що скажуть!

— Кажіть же скоріше, якъ ви зробились панією?

— Отже ви не такъ обізвались до мене, якъ би я хотіла. Обходьтєсь зо мною такъ, ніби я справді була мужичка, приміромъ, якъ ваша покійна мати, не вь гнівъ їй кажучи.

— Ні вже, кажу, Тетянушка Ивановна, коли держатись чого, то одного: коли панського звичаю, то панського, — нехай буде по панськи!

— Богъ зь вами — міні васъ не вчити; кажіть, якъ самі знаєте (а сама й рада, що такъ назвавъ).

— Тільки ось-що скажу вамъ, не во гнівъ буде. Коли такъ, зовіть мене Тетяною Ивановною, а не Тетянушкою Ивановною: Тетянушка

якось не до-ладу, хочъ покійничокъ и любязно такъ звавъ мене, та то давнє: приміра съ того не брати молодимъ.

— Добре. Такъ, якъ же ви, Тетяна Ивановна, зробились панією?

— Дивно вийшло діло; що-ранку, що-вечеру молюсь Богу, що вінъ оглянувся на насъ сиріть. Самъ знаєшь, Петра я поховала три годи тому назадъ — бідність насъ одоліла; оглянулась я кругомъ, — пустиремъ стоить хата, у хаті злидні живуть, — хочъ-би вільна, а то панська. Тобі, мій брате, не довелось знати нашого пана: сибірний панъ, а не чоловікъ! Троє дітокъ осталося зо мною — усе дочки. Старша вже зовсімъ була на вирості — пишна та хороша. Отъ я и думала розпорядитись, віддати її куди-небудь въ робітниці, а підстаршенку посилати на панщину. Де тобі — панъ слухати не хоче: не такъ панъ (бо вінъ не входить въ такий дрібязокъ), якъ ті підпанки, приказчики та вправителі: „Нехай, кажуть, обидві ходять на панщину.“ Мене заставили доіти корови панські. Коли-бъ одна, ще-бъ нічого; такъ лихо, дитину ще треба було годувати. Рідній дитині нерада стала, бачучи, якъ воно, малее, гине. Дарма, що корівъ доіла, — горшечка молока було не випросишь; ще надъ тобою, бачъ, підглежують, щобъ не вкрала панського. А хочъ-би и вкрала? Не вже-жъ рідне дитя втопити? ... Мала людянь ёго віддати, та й люде такі-жъ сіромахи пригнічені — нікому ввірити. Вільні козаки, ті й подавне не взяли-бъ, вони гордують передъ нашими; — и то сказати, яке імъ діло до чужого лиха, аби у себе було тихо? Старші дочки було що-вечора вертаютьця зъ панщини — їхъ треба на-годувати. Оттакъ я цілий рікъ билась изъ дітьми. — А вамъ, брате, добре було въ Московщині?

— Хвалити Бога, Тетяна Ивановна, міні хліба не доводилось прохати; який бувъ, та бувъ, а все голодний не сидівъ. Чомъ же ви до мене не прислали? може чимъ-небудь помігъ би вамъ?

— Я такъ и думала; а якъ-би у васъ нічимъ було помогти? Вамъ лекше-бъ стало, почувши моє лихо? Все гадалось, може лучче буде. Отже воно такъ и вийшло. Прийшлося міні віддавати старшу дочку, Уляну, заміж; дучився гарний парубокъ, тільки — лихо ёго — такий же голий, якъ-би и ми, коли не красче. Ми, бачте, въ бідности жили, та въ затишку, ніхто не зачепавъ насъ, а ёго не любила челядь панська, — мабуть за те, що вінъ трохи змагливий бувъ — нігде не було просвітку. — Не йди, кажу, Уляно, за ёго: лиха наберетесь на своїмъ віку. Що съ того, що ви покохались, якъ нічимъ буде жити? Одна голова, кажу, на плечахъ не такъ важка, якъ дві. — „Воно й правда, мамо,“ одвітила доня: не судилось міні бути за нимъ, — що маю робити! — нехай буде по вашому, матусю.“ Та й осталась діувати . . Недовго діувала! Якось о-

дного дня звуть мене до вправителя; злякалась, та треба було йти; бачите не до того вправителя, що з наших був і не таку силу мав при панськім дворі, а до найглавного. Ви ёго знали, Федоре?

— Знавъ, добре знавъ. Вірть ще жалівъ, що мене віддавали в некрути: „ти-бъ, сказавъ вінъ, бувъ гарний хлопець у мої покої“

— Ні, Федоре, не той; той давно вже вмеръ. Теперъ у насъ новий вправитель! Німець, великий чинъ має; вінъ и вправляє и панських дітей учить. Отъ, прийшла я до ёго, вклонилась до самихъ нігъ, та боюсь и піднятись; що-то, мовъ, міні скаже? А бувъ такий строгий на видъ. „Вставай, говорить, жінцино! ти хотіла віддати дочку свою заміжъ?“ — Хотіла, пане; а сама такъ и трушусь; ще причепитця, зачимъ ёго не оповістила. — „И добре, каже, зділала, що не віддала; пускай она останетця за мною, приведи її ко мні.“ Ні жива, ні мертва вийшла я зъ панських покоївъ. Пропала, думаю, дочка! якъ-то ще їй сказати? Не встигла я зійти зъ ганокъ, пострічавъ мене казначей, та взявъ мене за руку и повівъ до себе. „Я знаю, чого ти ходила до вправителя; не турбуйся, уволі ёго волю, добре буде; вінъ не обідить твоєї дитини, бо справді її любить.“ Кого вже не питалась, все одне кажуть: оддай дочку, не будешъ каятись. Запитала я у дочки — и слухати не хоче: „пропаду, каже, лучче, та не зледащю.“ — Яка, кажу, ти чудна! я усіхъ питала, кажуть — по любові будете жити. — „И ви, мамо, проти мене? такъ знаєте що, мамо? я піду до панського ставу, та тамъ и втоплюся. Не будете бачить сорому.“ — Дурна, кажу; що ще буде, а ти такі речі вимовляєшъ; послухай матері, сходи завтра до вправителя, а тамъ будешъ робити, якъ сама знаєшъ. — Вгамовала дочку, пішла вона до ёго. Співдня не було її, надъ вечори вернула. А що, питаю я: яка панська ласка? — „Обмане врагъ, — каже: справді будешъ моєю жінкою, не допущу, каже, и твоєї рідні до біди.“ Тоді я почала благати, якъ уміла: вгоди, прошу її, вправителю: бачишъ, вінъ ще по закону робить; другий би, на ёго місці, силою взявъ тебе, якъ перші вправителі и робили частенько. Уважъ, кажу, ради матері; не дай намъ усімъ пропасти; и теперъ тільки-що живемо, а розсердишъ ёго — гірше буде. — Такъ вблагала дочку: й досі зъ вправителемъ живе.

— Якъ-то, Тетяна Ивановна, не вінчана живе?

— Се, бачите, ще тільки два годки не вінчані живуть. Усе жалкують, що не можна добитись одъ архерея позволення, бо вправитель Німець. А панотець казавъ, що вінъ и сёгодні повинчавъ би, якъ-би тільки ёму архирей благословивъ.

— За панотцемъ діло, кажу, не стане; аби за вінчання давъ; те ми знаємо. Та, мабуть, самъ не хоче вінчатись.

— Де вамъ, Федоре, не хоче? у їх и дитинка є; якъ же-бъ то, дитя мавши, не повінчатись! Вони таки й вінчані, тільки не по-нашому, а по-німецькому, такъ що треба ще по-нашому, тоді зовсімъ буде по закону.

— Бреше вінъ, якъ собака, хоча ви ёго и вподобали; такъ и скажіть ёму: казавъ, мовъ, мій родичъ москаль, що ви брешете, коли можна на одній двічі підрядъ вінчатись. Добре, Тетяна Ивановна?

— Такъ не можна казати, а ось скоро Улянка сама прийде до мене, — тоді и розпитаєте.

— Кажіть, що дальше було?

— А що дальше? визволивъ мене, спасибі ёму, изъ неволі -- теперъ я пані; якъ не визволивъ тамъ, а все не стыдно въ люде показатись.

— А люде чого-небудь не гомонять про Улянку?

— Що їмъ гомонити? може що й сказали-бъ, та в кому роті заціпить, — не розбалакаюця дуже.

— А я-бъ, кажу, не захотівъ такого панства ні за які гроші.

— Добре вамъ теперъ, а були-бъ ви на моїмъ місці, не тіві заспівали-бъ. Подивітеесь лишень сюди, чого тутъ немає? — И показала міні братова свою скриню зъ усімъ багатствомъ; у самої очи такъ и розгорілись, — ажъ затрусилась. „Усе є, усєго достану, хйба птичого молока не добуду, бо и въ панівъ ёго немає. Що въ пана є, те й въ мене є; чого я не достану, то й панові не добути. А було колись, що я нічого не мала. Сорочки для дитини не мала! . . . Нехай знають вороги, що я не даремне набрала оцю худобу (вже, мабуть, десятий разъ перевертує її та розглядає); подивітеесь лишъ, які серги, намиста, а ось перстінъ зъ великимъ камнемъ . . . що я за її лихо витерпіла, гріхъ вчинила, доцці очи за . . . їй Богу, скажуть, що я доцці очи завязала. Нехай кажуть. Ви, Федоре, не поймете віри, щобъ я, рідна мати, дитину звівечила?“ — Та й заридала.

— Господь зъ вами, Тетяночко (міні жалко її стало), ніхто нічого не скаже; я первий прищю язикъ тому, хто вимовить що противъ васъ; нехай усякий себе знає. Не плачте, годі. А знаєте, я скажу вамъ спасибі, до землі спасибі?

— А кажіть, за що?

— За те, що ви не дали руйнувати свої хати. Стара хата та понаському зроблена. И печи не розкидали, и полежати є де. Аже-жъ можна міні буде заснути на печі, рострюхані кістки попарити? Кажіть, — можна?

— Спочивайте собі до схочу, усю пічч вамъ дарую; коли захочете, злізете на пілз; я такъ и зоставила ёго, якъ при покійнику бувъ, гуть вінъ и спочивъ на віки. Ви не боязкі?

— Щобъ москаль чого боявся? ще не видано!

Побалакали ми ще трохи та й поснули. Тільки мині довго не спалося: усе думавъ, якъ братова згубила свою первачку. Побачить би мині Улянку; може вона чого чи не розкаже.

Остався я на хазайстві.

— Оце, спасибі вамъ, — каже Тетяна Ивановна, — що ви прийшли до насъ: теперъ я вільна на всі чотире. Ви будете всёго доглядати — а я... лихо моє... треба и сюди и туди — и клюшницю одвідати, и съ конторщицею побачитись, та все ніколи було. За однимъ разомъ ви вже поглядайте и за Гашкою; вона вь мене хороша дівчина, та все якось боязно (и почала щось тихесенько Гаппі говорити) малую брати съ собою.

— Добре, кажу, тільки якъ васъ не буде дома, не присилайте отіі баби, що перше у васъ була.

— Чомъ такъ?

— Не вподобалась вона мині — істи цілий день не дала, якъ я наперве прийшовъ до васъ.

— Мабуть, стара сама забула про їжу та й вамъ не догадалась дати. Добре, я другу знайду (але не було більше ніякої).

Таки частенько кидала мене братова — коли не до куми, то до свахи, — найде куди! де й рідня набралась. Сидимо ми иноді зъ Гапкою часъ, другий и третій, мовчки; вона неначе обігає мене, а я боюся дуже розговоритись, щобъ не вразити дівочихъ ушей своєю москалевою річчю.

— Ви, може, запитає, кушати хочете.

— Кушати, кажу, не кушати, а істи здорово хочетця.

Почервоніє небога, ніби відъ молодого. — Заразъ, каже, готове буде.

— Не турбуйся, небого: я й самъ достану шматокъ хліба, а тобі, бачу, не находитись на дядківъ та на тітокъ. — Знову дівка почервоніє.

Або — „розкажіть що-небудь (дядькомъ вона не називала мене), якъ тамъ у Петербурсі. Сестра Улянка каже, що її чоловікъ, чи то, бакъ, вправитель, бувавъ вь Петербурсі.

— Може, й бувъ, хто ёго знає; такихъ, якъ вінъ, багацько тамъ.

— Тамъ, кажуть, усе великі пани живуть.

— Чомъ не живуть? Живуть ще більші, ніжъ ми зъ тобою.

Счервоніє дівка и замовкне. Оттакъ цілий день, якъ немає Тетяни Ивановни: та прийде, хочъ ка-зна, розказує, та все не мовчить.

Надоіло міні такъ жити зъ небогою. Ставъ я запобігати въ неї ласки: може, думаю, справді не вірить, що я її дядько, або мати наговорила де-що, якъ треба вести себе по-панськи. Про те, ніщо не бере. Постій же, думаю, знаємо теперъ, якъ підступити до небоги: зачіплю лишень її гарненько — що буде, то й буде. Діждався я того часу, якъ zostались у двохъ; отъ и кажу їй: — скажи міні, будь ласкова, Гапка, якъ-то Уляна доводитця управителю: справді жінка, або ні? — Дуже не хотілось міні питати її, але однаково треба дознатись правди: мати каже, та не доказує, люде більше збрешуть, повинна Гапка дучче знати. Ще таки мавъ надію розворушити її, яка-то вона виявитця изъ себе. Не стямилась дівчина, відкіль вистрелило; стала якъ укопана, дивлячись на мене.

— Чомъ же тобі, кажу, й не сказати?

— Ви самі й безъ мене знаєте; на-що вамъ казати? мати все розказала.

— Слухай, небого; не соромся старого москаля, розкажи ёму все, якъ чула, якъ бачила, вінъ не осудить тебе. Я рідний вашому батьку, не посмію знущатись надъ ёго дітьми.

Вона знову поглянула на мене, ніби хотіла дознатись, чи правду москаль каже.

— Може тобі мати наговорила що неладне на мене. Чого боятись? кажи въ вічі — послухаємо.

— Вони нічого не казали, — тільки веліли не обходитись зъ вами, якъ изъ ріднимъ дядькомъ. „Вінъ“ — се-жъ то про васъ кажуть — хочай дядько, та московськимъ духомъ відъ ёго пахне.

— Правду сказала твоя мати. — Нехай я москаль, напахався московського духу, але ніхто мене ні въ чімъ не урікне: прямо людямъ въ вічі дивлюся. Хай спробує вона: може, й не подивитця... Такъ що-жъ? якъ Уляна доводитця вправителеві? ти міні не сказала . . .

— А ніякъ: такъ собі въ ёго живе, а черезъ неї и ми потроху. — Одвітила та й заплакала.

— Не плачъ, небого, не плачъ; що зробилось, не вернетця. Я затимъ тебе спитавъ, щобъ увіритись, — правду мати твоя сказала. Збрехала — и передъ кимъ? . . . передъ своїмъ! Що я їй заподіявъ? Якъ хочешъ, воли її волю, одцурайся свого дядька; я не властенъ тебе при-

нудити, щобь слухала мене. Може, я вамь й лиха бажаю; почімь знати? може мати такь и думає. На-що-жь було викликати до себе: „приходь, мовь; у мене спокійно вікъ доживешь.“ Та ще й дітей своїхь навчає мене не знати.

— Я вась, дядечку, не цуралась, та матуся навчали; а ви ще й самі якось недаскове дивитесь на мене.

— Нічого туть говорити, обоє ми винні; я, бачь, не привикь кла-
нятись, та ще кому? небожатамь; а ти далєбі дивисся якоюсь город-
ською.

— Оть, бачте, ви заразь урікнули мене. Яка я городська? що на
міні намісто дорогее? що плаhti я не ношу? кажіть, яка я город-
ська?

— А то-бь ще й ні? — Та й дивлюсь, що зь неї вийде.

— Плювати я хотіла на все це. На мене и такь усі дивлятця, на-
че я, Богь-зна, яка. У церковь вйдешь, такь и відступають одь тебе,
якь одь зачумленої: „дорогу давайте,“ кажуть: „не бачите, мужички,
що панівна иде.“ Хиба я того не чую, якь вони глузують изь мене? Хоче-
те, дядьку, завтра нічого сєго не буде на міні? Хочете? Не ро-
дилась панівною, и не буду панувати. Мужичка я — такь що-жь таке? А
мужичка й не людина? якь по-вашому?

— Людина-то, людина, та не обь тїмь річь; всі ви спершу приткїі,
а дійде до діла, и притихнете; не ти перва, не ти послїдня. Хочь-би,
приміромь, сестра твоя Уляна? Мати каже — дуже бадєрилась, а якь
прийшлось, мусила послухати вправителя. Такь, чи ні?

— Брехня, їй Богу, брехня. Улянун обманили: сама міні, плачучи,
недавно казала: „погубили, каже, сестро, и вроду мою и щирость, та
не вернешь“; ще хто обманивь? матуся сама; усе їй дбали, й щастя и
весіля — и збили бідну. Безталанна та й дурна була ... наскочили-бь
на мене!

— А шо-бь ти, кажу, вдіяла? — А міні гарно було слухати тїі
ширі речи.

— Побачили-бь тоді — наплювала-бь єму вь бороду. Бачь, старий,
бородатий задумавь згубити таку дівчлну — ви ще не бачили Уляни?

— Ні, не бачивь.

— Побачите, то й скажете. Що зь єго? Гнидавий якийсь, та ще
на те лихо Німець — ка-зна-шо! Казала Улянї: не слухай ти єго, старо-
го собаки, вінь бреше. „Якь-то, каже, — ще обїдилась — ти не бачила,
який вінь щирий та ласкавий, дарма що не нашої віри“. Оть теперь и
дивитця на єго бороду, та просить: ходїмо, серце, обвінчаємось — По-
времєни, говорить, душєнька, начальство не велить. — Самь, злодіяка, не

хоче, щобъ ёму . . . та цуръ ёму! Хвалилась зъ жалю Улянка, що намъ черезъ неї лучче буде . . . таки лучче стало, щобъ ніколи такъ не було! Знаєте, що мині мати що-дня и що-ночі въ голову товче?

— А що? Учить, якъ по-панськи ходити?

— Еге, те саме, та ще більше. Не те, каже, наділа: одягайся, якъ Уляна; сімъ разъ на день заставляє вмиватись та натиратись якимсь зіллямъ, щобъ-то, бачите, покрасчала; та все гризуть голову: „своєї години пураєся, сяка-така; вась міжъ люде вивела, а ви й ухомъ не ведете; може-бъ и тебе звела въ такій парі, якъ Уляну.

— А що-жъ, будімъ-то и не хочешъ? знаємо вась!

— Не діждете, дядьку, щобъ я зробила такъ, якъ Уляна . . . Отъ вамъ що!

Тутъ вже я не витерпівъ, жалко стало мучити бідну дівчину. — И добре, кажу, небога: дуже добре, моя голубко. Не втерпівъ, обнявъ її и самъ заплакавъ, заплакавъ відъ радости, що бачу таку дівчину: оця-то, думаю, звеселить мого Петра на тімъ світі. — Роби, кажу, Гапко, якъ правдиве серце тобі скаже та добрі люде нарають. Почитай та не слухай матері, коли вона дурить тебе; вона ще не такъ одурить.

Кріпко мині захотілось привернути Гапку на свою сторону — сякъ-такъ, думаю, та не дамъ їй пропасти. Далі прийшло ще мині въ голову звирити її, чи-то справді вона така настійлива и кріпка на ділі, якъ въ речі. Та й кажу: — знаєшъ що, Гапко?

— А чого вамъ треба, дядьку?

— Зробишъ, чого я буду прохати?

— Кажіть — чомъ не зроби, коли можна?

— Я-бъ хотівъ, щобъ ти добула собі плахту, вінокъ съ квітками на голову, сорочку наськую, знаєшъ, мережану, та оділась би, якъ слідъ. А то що се на тобі надіте? Не повіривъ би, що моя небога, якъ-би мати твоя не сказала; ні на-що похожа.

— Я сама объ тімъ давно думаю, та не моя воленька. Мала я колись плахту, хочъ убогую, — отже мині въ їй веселіше було, ніжъ у цімъ панськімъ. Якъ було мині годківъ зъ-дванадцять, — якъ небудь було вирвєся одъ матері и збігавшъ туди, де дівчатка збираютьця. Коли-бъ ви знали, дядечку (вона думала, що я, москаль, нічого того не знаю), якъ тамъ весело: міжъ усіма я рівна, ніхто не ганбує надо мною; — а які тамъ пісні співали! Часомъ лучалось, и до матері збирались — хоча ми бідні були, та хата просторна — матінка усміхалась, дивлячись на насъ, що ми веселі — ще тато живі були, ще Улянка дівувала, не знаючи своєї лихой долі... А теперъ? самі-жъ боронять співати: „забувай, кажуть, мужицькі співи.“ Уже я й забула де-которі, а пан-

ських не навчилась, та й не учать мене нічому: дурна, та ще, бачите, у панії тикають. Ні, боюсь замовить матері про те, що ви сказали. Спитають — на-що?

— Постій же, небого; ще не великеє лихо, хочь и спитає. Я скажу твоїй матері, що міні треба де-за-чимъ въ городъ; у мене є трохи грошенятъ, отъ я и куплю тобі плахту, самъ виберу, куплю вінокъ та й принесу: тоді мусить вона позволить все надіти. А що? по-московськи пригадавъ, га?

— Добре, дядечку, — та й кинулась мене цілувати: — рідний мій: батечку, васъ зъ неба міні вернули. Аже-жъ ви мене любите? . . . А я вамъ пісні заспіваю, що люде навчили, що ненька колись співала та теперъ не співає. Заспіваю усіхъ, котрі згадаю: малою у мене бувъ голосъ, співачки зъ мене сподівались, а теперъ, може, згубила. Лишенько, недоле моя!

— Не журися, небого, у двохъ заспіваємъ; нехай чують, якъ дядько-москаль зъ небогою співає. Не журися, Гапко, та гляди, матері не въ усі дзвони.

Оттакъ ми зійшлись зъ небогою, а Тетяна Ивановна нічого не догадуєтця; а може й постерегла, та не каже поки-що.

Якось вечеряємо ми, — вона й каже: лагодьтесь, Федоре, ити до вправителя; хоче васъ бачити.

— А що міні, кажу, лагодитись: надівъ муницію, та хочъ и заразь, противъ ночі, до ёго.

— Якъ то можна, одвічає, до такого лица солдатомъ ити? острамите й мене: онъ, скажуть, москаль швендяє, дядько Уляиниъ. Ні вже, якъ хочете, а я добуду вамъ каптанінку, щобъ були похожі хоча на московського купця.

— Лягайте-жъ, кажу, Тетяна Ивановна, лучче одпочивати, а такъ завтра й махну до ёго въ оцій солдатській хвормі; москаля не вижене, — ще медаль начіплю; а купця справді въ шию вибють зъ горниць.

— А у васъ и медаль є? я й не додивилась.

— Еге, кажу, ви ще не знаєте, що я кавалеръ. И показавъ їй усю свою кавалерию.

— А все-бъ вамъ, здаєтця міні, не годилось йти у салдацькому.

— Я всюди свобідно хожу, куди здумаю — що за невидаль вашъ вправитель? я самъ такой же, какъ онъ; никто не посмъй загороживать дорогу, — заговоривъ я по-московськи. — Та къ обідньому часу и поплився до вправителя.

— Стривайте, — кричить Тетяна Ивановна: палицю возьміть, а то тамъ собаки злюші.

— А вотъ она на што? — и винавъ шаблю: — пусть-ка тронеть.

Замовкла братова, мабуть злякалась, що я вимовлявъ красче, ніжъ її вправитель-Німець. Довго ще оглядалась въ-слідъ міні — и въ голову не прибере, що я такий смілий.

Прийшовъ я до вправителя. Подивився — великий будинокъ стоить, годився-бъ не аби-якому пану, не то Німцеві; питаю: а куди жъ тутъ до ёго въ горницю добратись? „Бери, кажуть, москалю, все въ гору, на самісінький верхъ.“ Обридло вже лізти вгору: опе, куди забралась Уляна, якъ-то нігъ собі тутъ не позвертає. Таки нацапивъ горницю, увійшовъ и питаю:

— Де тутъ вашъ вправитель живе?

— На-що вони тобі? їхъ дома нѣту. Коли дуже надо, то обожди.

— Такъ доложи Улянці: москаль, мовъ, хоче її бачити.

— Якій Улянці? у насъ такової не находитьця.

— Ти, кажу, найди міні, яка вт васъ тамъ найглавнїша.

Привели мене до Уляни Петровни: „тобі, кажуть, оцієі надоть?“

— Хоть и цієі.

Подивився я на неї, вийнявъ хустину мершій пісь втерти, щобъ часомъ не злякатись. „Гарна, думаю, пані, зовсімъ не похоже, щобъ я бувъ її дядько, а все-таки не красча моєі Гапки“, та вже налагодився такъ и брякнути їй: „поцілуйте-лишь, Уляно, свого дядька-москаля,“ — коли-бъ вона не поспїшила запитати:

— Чого тобі, служивий, нужно одъ меня? — мовъ сама черезъ матірѣ не кликала. Та се, бачте, при дворовихъ такъ. Я такъ їй доладне моргнувъ: — догадайся, мовъ, Уляно; прожени оцихъ цуциківъ-лакеївъ, — що справді догадалась; махнула, такъ и поховались.

— Зайдіть — каже якось тихо та любязно, — въ мою горницю, побалакаємъ зъ вами.

Увійшовъ я, въ горниці прибрано, гарно; цуценяць чимало; картини висять хороші (трохи соромні), звісно, якъ у панївъ; здивила мене найбільше табатерка, що лежала на столі: не-вже-то Уляна, така хороша, нюхає зъ неї? А вона була справді хороша: на-що вже Німець, — а нігде не найшовъ красчої!

Привітала вона мене, якъ треба, нагодувала, тільки казна-чимъ, якимсь німецькимъ. Посідали ми и почали балакати.

Съ первого разу я завваживъ, що вона нехоча пішла жити зъ вправителемъ.

— Якъ-би ви, каже, знали, якъ я не хотіла завязати собі очи; все мати наробили; одурили та теперъ и кажуть: не журися, черезъ тебе, доню, и намъ потепліло.

— Чого тобі, Уляно, журитись? — звиняй, що незвичайно назвав тебе: — аже-жъ ви вінчані по-німецькому?

— Вамъ мати казали, а ви їмъ и повірили. Вже дитину маю, хочъ-би ёго пожалівъ, та ні — не видно на переді нічого; загину я, дядьку, загину! Серце моє чує, що вінъ кине мене зъ дитямъ.

— Плюнь, кажу, ти на ёго багатство, нехай воно ёму на позвіння, та вертайся до насъ: якъ-небудь будемо пробуватись.

Уляна мала щось одказати, засмутилась, а тутъ на виручку прийшовъ и вправитель. И въ Москві я не бачивъ такого мизерного, поганого; ззаду и спереду миршавий, гидко скіпками взяти; борода въ ёго, якъ клоччя, и то місцями вирвана. Такъ мні пригадалось, чи не бувъ вінъ часомъ тоді зъ жидами, якъ їхъ зъ десятини хватає; щось похуже на те.

— А що, москалю — такъ уїдливо заговоривъ до мене — ви й не пізнали моєї Уляни? на всімъ селі нема красчої.

— Я, кажу, зовсімъ її не знавъ, бо батько ще тільки оженився якъ я пішовъ у москалі.

— И перше вона гарна була дівка, та пропадала; зжалився я надъ нею, визволивъ її зъ неволі, а теперъ и рідний батько не пізнавъ би її. А ще хлопчикъ її — и взявъ ёго до себе на руки — вдався въ мене; — потімъ подивився въ вічі хлопцеві и каже мні: — могу завірить васъ, другий буде я!

„Боронь Боже, думаю, щобъ удався такимъ поганцемъ!“

Бачить вправитель, що не запомігъ мні своєю річчю, отъ и звернувъ на друге, а Улянці звелівъ, щобъ подали випити, закусити (а такъ було вже геть по обіді).

— Скажіть, москалю, ви всюди бували, що чували гарного на світі? — А самъ и зуби по-тихенько скадять: збрешешъ, мовъ, москалю, знаю я! — Бачу я, що німецька штука, — и собі на сторонць звертаю.

— Нічого, кажу, не чувъ; де вже намъ що чувати, москалямъ — отъ вамъ зовсімъ друге діло, ви всі сторони переїздили, поки не зупинились у насъ.

— Се я противъ того запитавъ васъ, що моя Улянка що-дня гризе мні голову, чи правда то, якъ одберуть одъ насъ мужиківъ, то я мушу зъ нею утікати въ свою сторону? Я, бачите, завіряю її, що хоча не буде панівъ, то хиба окрімъ насъ Німцівъ. Такъ я и спитавъ васъ, не чули, мовъ, чого небудь по сему ділу? — А самъ, проклятий, вже третю наливає мні якогось спотикачу и підморгує — уважъ, мовъ, москалю!

— Ні, кажу, що чувъ, те чувъ, а сёго чувати нігде не доводилось. Я чувъ, що, недавно десь, біля Москви хотіли нашкодить усімъ Німцямъ; ціла-бъ то їхъ колонія завелась тамъ, та й розгадючились сучі.

— То, може, інших яких Німців, а не таких, як би оде я.

— Все однаково, одвічаю, який ні є Німець, все вінь Німець, та-ки жь невіра, — трохи хіба менша одь жида.

— Брешете ви, москалю — годі вже держатись німецького звичаю! Ти бачила, Уляно, як я молюся Богу? Лучче, ніжь ваші глупі голови! Та й грукнувь дверима.

Після Уляна казала мні, що вінь кріпко на мене розсердився, му-жикомь назвавь; „я считавь, каже, ёго хорошимь чоловікомь, такь якь вінь твій дядько, та ще изь москалівь.“

— Плюнь, кажу тобі ще разь, Уляно, та вертайся до нась.

— Не можна, дядечку, не можна; и дитини не оддасть; тоді що робити? Нехай самь кидає.

Говорили ми зь нею ще де-обь-чимь; після Уляна замолилась до мене:

— Не осудіть мене, дядечку, бідної, що рідь свій осоромила; наві-дуйтеся до мене, вінь пересердитця и радий буде вамь.

— Судити тебе ні за-що, небого, а ходити до тебе не буду, щобь и вь вічи не бачити такого поганця. Завертай, кажу, коли лучитця, до нась: побачишь, якь ми гарно зь Гапкою живемо. — Та й протився зь нею.

Не вспівь я дойти до хати, братова и вибігла назустрічь.

— Оде якь ви довто тамь баридись, — мабуть признались вь ка-вадерстві. Що вправитель вамь казавь?

— Багацько де-чого наказавь, а найбільше жалувався на вась.

— Ой! жалувався? якь же? — тільки на дочку, чи й на мене?

— Еге, та ще на одну вась.

— Чимь же я ёму не вгодила?

— Тетяна ваша, каже, — вінь таки вась Тетяною зве — не вміє держатись.

— Оть бачите, мамо, обізвалась Гапка, — ви все на мене: и те не такь, и друге недоладу, а самі, видно, така-жь мужичка, якь би й другі Я хочь вь пані не лізу...

— Постривай, дурна! . . Кажіть, Феодоре, чимь я не вмію держа-тись . . .

— „Не вміє, каже, та й годі; що хочь роби! И платівць нашивь я їй: одінетця, гидко поглянути, ступить не уміє, швендяє, якь шалена. Тимь боюся и вінчатись зь Уляною — якь-таки таку матірь признати; черезь неї и мене осміють.“ Ще просивь мене, „чи не можете, мовь, ви, москалю, приловчити її, знаєте, такь по-московськи — ви багато де-чо-го бачили вь світі“. — Чому, кажу, не можна. . . .

— Отъ тобі й лихо! А кажіть же, якъ-би ви пораяли міні?

— Киньте усі ці панські прициндали, надіньте на себе мужицьку запаску, та зробітєсь изъ Тетяни Ивановни Тетяною; вправитель, ви знаєте, не дуже васъ шанує. Їму нужна була Улянка, а ви на-що здалися? Допаніли до того, що й хати підмести не зумієте, — така зъ васъ пані!

Гапка тільки поглядає на мене; брешу я, чи такъ справді казавъ вправитель про матірѣ?

— Добре-жъ, Оедоре, нараяли ви міні. Не ждала відъ васъ. Постійте, питаю въ самого вправителя, чого вінъ хоче? їй Богу питаю, такъ у вічи й скажу — не побоюся. Дочку зробивъ панією, а я на-що буду дивитись? На-що я родила ту панію? Щобъ патинки їй підносить? и того не хочуть, — а щобъ зовсімъ зробидась мужичкою. Не діжде вінъ — хочъ-би й захотівъ — щобъ я зовсімъ спустилась зъ глузду. На те, бачъ, дочку їму оддала. Не проведуть мене. . . Постійте, я про все розпитаю. . . Та й заспівала (тієі, бачите: чимъ вона не пані, коли ходить въ сарахвані) А ти, Гапко, не дуже покарайся москалеві; нехай вінъ дядько, та москаль, — уміє набрехати и науськати. Ось, якъ розскажу вправителю, то вінъ вамъ дасть, — будете знати, якъ знущатись надъ бідною вдовою.

— Вотъ вамъ што-сь, матушка! а евто на што? — И указавъ на медаль. — Знать не хочу всіхъ вашихъ вправителєй! пусть-ка вздумаєть поговорить зо мною! Зъ вами те-жъ нічого церемонитись, понявъ я вашу фанаберню. А чому ви навчали Гапку, щобъ дядька обігала, га? Що я такеє для васъ?

— Базікайте тамъ собі! храбрі ви усі такі москалі: крись тамъ въ гармизі били, а сюди прийшли людьми орудувати.

— Та глувихъ бабъ на розумъ наводити.

— Постійте, постійте, наведе вінъ васъ! — и вийшла зъ хати.

Туди тобі, думаю, й дорога, а не зъ хрещеними говорити.

— Ні, Гапко, не буде пуття сь твоєі матері: бачъ, якъ дуже високо сіла, не зсадишъ.

— Коли-бъ хочъ мене не займали!

— Не бійся: дядько хоча москаль, а буде тебе потроху рятувати.

И рятувавъ я її, якъ умівъ; перепадало и на мою голову. Гарчала на мене братова, та не дуже я вважавъ на її острахи. Трохи не здуріла, якъ побачила, що я привізъ изъ города плахту и вінокъ. — Це ще ти

відкіль викопавъ? — Не смій, Гапко, надівати.“ — Не будемо, кажу, тебе й прохати. — „Горенько-жъ мое! и за матірѣ мене скоро не будуть мати. Стривай, я попрошу вправителя, щобъ вінъ вигнавъ тебе изъ моєї хати; ладаномъ накурю, щобъ и не вонявъ злидений твій духъ. Перше змилувалась надъ нимъ: нехай, думала, не загине въ тій Московщині, а вінъ по-своєму.“

— Одчепися ти одъ мене (ми вже зовсімъ помирилися зъ нею, и я ставъ до неї озиватись по старому звичаю), а вправитель твій нічого тутъ не вдіє; розносила зъ нимъ, якъ изъ писаною торбою! — Чого вже вона не витівала, щобъ одкараскатись одъ мене, або запобігти ласки — не вдавалось: „відьма ти“, було тихенько їй скажешъ (ажъ на саме ушко), та й годі!

Весело ми зажили зъ Гапкою. Діждався я, якъ братова пішла до кумівъ своїхъ: — а ну, кажу, Гапко, надівай лишъ плахту, подивимось, яка ти будешъ у новому наряді?

Одяглась моя небога, увічалась квітами: подивися, кажу, ще въ дзеркало. Поглянула, усміхнулась, а потімъ заплакала.

— Аже-жъ мене, дядечку, дурили й досі, що я хороша була у панськимъ платті? . . .

— Та ще якъ дурили! повернися сюди . . . Гарно. Пройдись по хаті. — Пройшла зъ пишно та поважно.

И отаку дівчину оддати якому небудь поганцеві? . . . Уляна хороша, та що вона противъ Гапки! И такимъ бровенятамъ злияти, и такому личкові помарніти — за ві-що? що вона кому зробила? . . . Собаки ви, люде, коли погубите її! — Гляди, кажу, Гапко, щобъ тебе мати не захопила. Та ти ще обіщалась пісні заспівати: співай мерщій. Заспівай оціє: „зійди, зіронько, зійди, ясная.“

Підходивъ и я за нею, дарма що старий. Згадавъ и я свою лихую годину: такої й мині співала моя дружина, поки въ москалі не взяли. Чи то-жъ и зъ небогою лучитця що-небудь недобрее.

— Годі, кажу, небого: здытця, мати иде. — Побігла вона швиденько у хижчину, переділась, мовъ не вона увійшла въ хату.

— Ти де була? спитала мати.

— У хижці де-сь-чимъ поралась. — Мати поглянула на неї якось недовіркогато — почувла, мабуть, що тутъ єсть якась московська штука.

Поглянувъ и я на небогу.

— И оце та Гапка, що недавно співала зо мною? Повилазило вамъ, пани, коли ви думаєте, що дівчина красчає по-вашому наряджена!

Почавъ я зовсімъ клонити Гапку на свою сторону. Чимъ умівъ, и вгождавъ їй. Часомъ уривкомъ, а иноді и на всю нічъ назбіраєшъ дів-

чатъ до небоги. — Нехай, кажу, мати собі съ кумами та свахами гуляє, а ми по старому обичаю, та старі наші звичаї згадаємо. Повнісенька хата назбіраєтця, заспівають, потанцюють. Звеселіє моя Гапка: „отакъ, дядечку, міні весело було, якъ ще Улянки не однявъ відъ насъ вправитель.“ Ше-жъ то, бачите, вона въ бідності тоді жила; тішивъ я її, молодую, поки й лихо не склалось.

Бачу — моя братова мотаєтця на всі сторони: сегодні на той бікъ и завтра туди, изъ ярмарку та на ярмарокъ, — забула й про кумівъ — чогось дуже приспичило.

— Спитай, — прошу я Гапки, — зачимъ твоя мати така клопотлива?

— Я питалась, та не признаютьця: зась тобі, кажуть, тее знати.

— Потерпимо, кажу небоги, побачимо. Ажъ ось, черезъ скідькис днівъ, везе братова якогось купця. Здогадався я трохи — зачимъ вона привезла ёго, та не кажу Гапці.

Входить купецъ; нічого изъ себе чоловікъ, такий тихий, привітливий — видно недавно ще ставъ купцювати. Тільки й чути відъ ёго: „якъ вамъ завгодно-сь, Тетяня-сь Ивановна, чегося изволите, ми мало здься розуміємо.“ — Брешешъ, думаю, все ти розумієшъ, та прикидуєся; знаємо вашого брата.

Гостивъ вінъ у насъ спідня, таки зачепивъ и мене.

— Ви, каже, изволили бувати въ Московщині; тамъ купці красче нашихъ, обикновенно тімъ більше уваги одъ начальства и ум'ючий народецъ, не то, што ми. Вота эфтакъ еслиби поближче къ нимъ.

— Нічого, кажу, и соватись: тамъ и близько такихъ не підпускають.

— Ушъ какъ-небудь помаленечку проѣхали би-сь.

— Попробуйте, кажу, коли не ймете віри.

Ставъ прощатись, — зъ нами ні словечка, а все съ Тетяною Ивановною по-тихесеньку: далі вже такъ и я почувъ зъ Гапкою. — „Оставайтесь здорові, Тетяня Ивановна, не оставляйте насъ сиротъ своими великими милостями. По животь свой не забуду васъ.“

— Не турбуйте, господинъ купецъ: привертайте до насъ объ Різді. Може Богъ и поможе. (А се було такъ въ Пилипівку. Принесла-жъ ёго лиха година!)

— Понимаємо-сь, Тетяня Ивановна, — та й вийшовъ зъ хати.

Потімъ знову вернувся, несе щось въ корзинці. — Оце, каже, гостинець Гафії Петровні; звиняйте, по бідности чимъ могимъ, благоволите прийняти, здься все здоровое, можна съ приличіємъ кушати.

Гапка дивитця ёму въ вічі: якъ-то можна брати одъ чужого чоловіка?

-- Не обіжайтесь, озьміте, ошасливте мене; въ другий разъ больше вѣтаго привезу.

— Возьми-жь, дурна, коли дають; ажъ извідкіля вони везли, не для кого, — для тебе.

Я підморгнувъ: — бери мовъ, Гапка, пригодитця.

Взяла Гапка. Поїхавъ купецъ.

— Чого се вінъ, мамо, приїзжавъ до насъ? запитала Гапка.

— А тобі на-що?.. за все повинна дітямъ одвічати? Хиба я не вільна приймати у себе благороднихъ людей? Може й сватати тебе приїзжавъ, — а вона и не зрозуміла такої чести, гостинця не захотіла брати одъ такого чоловіка; сама, прости Господи, сміття не стоить, а тудижъ ще чванитця. Справді тобі, Гапко, и зоставатись мужичкою; дурна, що й хлопочу за васъ! У дядька пройдисвіта все переняла...

— Не чіпай ти мене, коли ніхто не займа.

— Чи ба, який панъ! що? тобі кланялись буду?

— Одчепись, ще разъ кажу; чого се тобі кортить?

— Я, Гапко, — кажу їй такъ, щобъ братова не чула, — зразу догадався, зачимъ купецъ приїзжавъ.

— Объ чімъ ти переговорюєшъ зъ нимъ, га?

— То я їй казавъ, що ти зъ купцемъ нишкомъ говорила (а самъ далєбі нічого не чувъ.)

— Пронюхавъ сякий-такий! чуткий, дарма що на голові зовсімъ скоро не буде волосся. Ще каже: „я кавалеръ.“ Сімъ разъ наплювала на твоє кавалерство! Злякалась тебе!

— Поговори, поговори ще довше!

— А якъ тобі, Гапко, влодобався господинъ купецъ?

— Такъ собі ні се, ні те; каюсь, що й взяла відъ ёго фиги.

— Дай-лишень їхъ сюди, попробуємъ. — Згризъ я одну фігу, така присохлая, — а нічого, кажу, небого, можна їсти съ приличіємъ, чи якъ вінъ тамъ казавъ?

Усміхнулась Гапка.

— Побачили-бъ ви, дядечку, якъ вінъ пильно на мене дивився, даючи фиги. Ще що казавъ? Який я вамъ, каже, показався на видъ.

— Що-жь ти ёму одвітила?

— Мині стидно стало самій казати: спитайте, кажу, у матері.

— Не доладу, зовсімъ не доладу, небого. Було такъ и різнути; плюгаві та гідкі, пане купецъ, — ще й усміхнутись трохи. Нехай би іхавъ та розкушувавъ, проти чого сказано. Коли дурний би — подумавъ, що се ёго такъ хвалять: бачъ, купці въ противную сторону усе беруть: звиривъ на собі. Вилаявъ я одного, такого-жь купця, а вінъ мині -- що-бъ

ти думала? — а вінъ мнѣ: люблю, каже, васъ, що ви по простоті серця зо мною, — и подружились. А теперъ, Гапко, треба дїждати Рїздва, — що воно покаже?

Ждемо ми, не дїждемося Рїздва, — вже й фиги поїли, на здоров'є купцеві: — на силу дїждались. Приїхала й Уляна, спасибі їй, навістити насъ, — вь такихъ гарнихъ саянхъ зъ кучеромъ кацапомъ, зовсімъ на панський маніръ Навезла багацько всякого празникового добра. Балакаю зъ нею де-объ-чимъ; братова вийшла зъ хати; я й прошу Уляни:

— Зробіте, будьте ласкові, объ чимъ буду прохати.

— Кажіть, дядьку.

— Оце, кажу, лихо на Гапчину голову складаецця; мати за купця сватає її, та Гапка зовсімъ не вподобала ёго — спитай самую; приміла, щобъ зробили, аби не йти за-міжъ за такого, а мати буде силувати. Чи не можна-бъ Уляночку, ёго якъ-небудь?

— Добре, коли не хоче, ніхто не посміє її приневолити, — я скажу матері; не турбуйтеся, дядечку.

— Не бійся теперъ, Гапко, Уляна за тебе, не дасть вь обиду.

А Уляна була, звісно, добра людина, саму її одурили — чимъ вона винна, що казали, повинчають її. Випроводили Уляну, а купця немає; забарився сучий, гостинці, мабуть, накуплює. На шостий чи ва сьмий день Рїздва поїхала братова на той бікъ; не втерпіжъ їй стало дождати купця, мусила сама навідатись до їхъ.

Остались ми у-двохъ зъ Гапкою. Я полізъ на пічъ, и тільки-що хотївъ поміркувати зъ Гапкою, якъ зустрїчати купця, коли щось стукає у двері. — Піди, кажу, подивися, хто тамъ такий, може вражий купецъ справді розминувся зъ матірью — (а самому дуже не хотїлось злізати зъ печі). — Не злізу-жъ, думаю, хочъ-би тутъ десять купцівъ, а не тільки одинъ. Чую, хтось увійшовъ у хату й питає: — А мати твоя де, Гапко? — Поїхала на той бікъ. — Скоро вернетця?

— Мабуть тамъ и заночують: бачте, яка хуртовина. А ви, дядино, самі хіба приїхали?

— Ні, не самі: зо мною, щобъ ти знала, Гапко, и мої племінники: привезла, щобъ на тебе подивились, чудівную такую; я ще матері твоїй обїщалась привезти їхъ. Ідїть-лишень сюди, хлопьята!

Чую, увійшли.

Еге! — це вже инша якась кумедия буде. Яка-жъ се, думаю, дядина, коли такимъ старечимъ вимовляє? Подивився нзъ-за печі: стоять хлопьята; одинъ зъ їхъ де тобі хлопець: такий блейбасъ, що й жениги ёго пройшла година; другий справді молодий, премолодий. Дивлюсь, очей не спускаю, що-то буде дальше?

— Гай-гай! зъ Переяслова? Иди лишъ, Гапка, біля їхъ порайся, а въ самого животи відъ реготу надриваютьця.

Дивлюсь на племінниківъ паламарчинихъ: вони не аби-які були. Усі-лись за столомъ, добре вправляютьця, тільки подавай, Гапка! Наставила імъ Гапка усёго, печеного, вареного, треба було попоштувати; хоча й незвичайно дівчині, та що маешъ робити, якъ матері дома немає? Випила дядина, випивъ більший; прийшлося до меншоcho: тутечки й сталося. „Я, каже, випью, тільки ви перше випийте.“ Дівчина одказувалась, що вона зовсімъ не вживає. „Хочъ покоштуйте, хочъ до устъ піднесіть.“ Мусила Гапка підносити чарку до губівъ; паничъ винивъ, другу, третю, хоча не повні (куди ёму ще пити!), и Гапка все підносила чарку до губівъ.

Бачу я, що хлопця звеселилось трохи, та ще такі перемерзле було; жду, що буде дальше, а воно пильно поглядує на Гапку. Прилігъ я на черині, — ще гірше очей не спускаю.

Вже подобідали; Гапка піднесла імъ горіхівъ: полузайте, просить; паничі взялись за горіхи. Дядина, звісно, не їсть їхъ, бо зубівъ немає; більший паничъ, сидя коло неї, бере горіхи изъ тарілки, а меншее ухитрилось, — одмінокъ. Побачило, що Гапка тутъ же близько сидить и лущає собі горіхи, набравши въ жменю зъ тарілки, отъ воно візьме горішокъ, другий, злузає, а потімъ, де-бъ зъ тарілки брати, приверне, ніби ненарокомъ, до Гапчиної жмені, візьме відтілъ одинъ горішокъ, придавить злегесенька за пальчикъ, швиденько злузає горіхъ, та й знову до жмені и за пальчикъ придавить.

Уміюче, думаю, хлопця. Ще дивно міні стало, що й Гапка ніби сама те дозволяє: якъ тільки вінъ до жмені, вона й дає ёму горішокъ.

Довгенько такъ лузали, а дядина, поївши и попивши гарненько, — звичайню стара, и заснула за столомъ. Більший паничъ вставъ и каже меншому: У насъ табаку не достачає; поїду я лишень у друге село, куплю у руського; ти посидь зъ дядиною, я скоро вернуся; запрягъ конячку и поїхавъ. Осталось одно чудовне хлопця зъ Гапкою; про дядину нічого й казати — якъ убитя спить. Жду я, яку ще чудасію викине.

Хлопця сиділо одъ Гапки, такъ що рукою-бъ її досягти, якъ-би захотіло; та де тобі! — бачъ, посоромилось, почало потрошку підлазити. А Гапка, хочъ и піде куди, знову сідає на тому самому місці. Підсунетця хлопця на макове зерня, та й зупинитця, пробі оддыхає одъ якого великого діла; знову підсунетця, — такъ, мабуть, годинъ зо дві вовтузилося; почервоніло, задихалось, та все ближче: ще на зерня — и вмісті зъ Гапкою.

Ой, школярі ви, школярі! дарма що учитесь, а дурні есте! Чи такъ же ми, прості та темні, кохали дівчатъ, якъ були молодими?

Була въ мене чорнобрива, — побачивъ я її — вподобалась, зійшлися обоє, поговорили, що було на душі, безъ сорому признались, що полюбилась, та въ правді, ширости кохались, поки мині, безталанному, добу не забрили. А вже не підсовувався до неї, якъ сев хлопця. Письменні та розумні, а любити не вмієте: чи то у васъ на думці другее, чи то ви, підбиті и перелякані, любити боїтесь!?

Підсунулось хлопця, загрузилось, задріжало: „що се, думає, я наробивъ!“ Гапка ні зъ місця. Еге, думаю: та се вже инша пісня. — Обнялися, пльно дивлятця другъ на друга въ вічі; потімъ опустили очи, знову подивились та й ні слова.

Заворушилось, бачу, й въ тебе, хлопче, серце; не знаю, якє воно тамъ, а заворушилось. А якъ-би це побачивъ тебе въ такому виді твій начальникъ, якої-бъ вінъ заспівавъ тобі — не знаєшъ? Забувъ еси про школярську муштру; оглянсь, аже-жъ ти на мужичку придивився — хиба не гріхъ? Усе забувъ еси!!

Забуло хлопця, що й дядько Гапчинъ на печі и може все те бачить. Обнялись, підійшли до стола, схилилися на ёго въ-купці и дивлятця на образи. Святий знає, що въ їхъ на думці. А дядина спить підъ образами, нічого того не чує, не бачить — сама, якъ образъ. Прокинулася, поглянула на їхъ, ніби зраділа: „оце, каже, Гапко, вибійрай изъ двохъ, кого хочешъ: обидва мої племінники — котрого вподобавшъ? Якъ дасть за тобою вправитель 12 тисячъ, то й будешъ попадею.“

Бачъ, куди стригає дядина: — розумна! Якась недобра душа наговорила їй, що за Гапкою 12 тисячъ.

Заснула дядина знову: почались любощі, — не надивлятця. Вже, бачу, хлопця перетінь стягає зъ Гапчинихъ рукъ. Зняла Гапка перетінь, оддає ёму, а воно зраділо: „по-вікъ, каже, васъ не забуду, тільки не забувайте мене. — Ні, ніколи не забуду, — тихесенько одказала Гапка. Еге, думаю, се вже діло справжне дієтця, и безъ дядька не обійдетця. Вже я почавъ прикладувати, якъ-то про случай діло повести, — коли се лиха година несе купця.

Не зузріла ёго Гапка, такъ и заставъ їхъ у-купці. Почухався купецъ, бачучи, що не про ёго тутъ справа.

— А Тетяни Ивановни нѣту дома? питає.

— Зъ самого ранку, — одвітила Гапка, почервонівши, — поїхали до васъ; ви, мабуть, розминулись зъ ними!

Купецъ подивився на неї, усміхнувся якось недоладне: — вамъ, каже мой небозі, — тутъ гарно и безъ мене. — Окинувъ очима хлопця,

примів би, зівів ёго: — звиняйте, що я помішавъ вамъ, — дозвольте-жъ хоть цигарочку викурити въ вашій хаті, — й ще разъ усміхнувся. Вийнявъ кашуцьк, доставъ цигарку, закуривъ и ставъ кріпко ходити по хаті; разъ десять глядівъ на свої пальці — а на їх усе дорогі перстні; разъ десять виймавъ часи, якъ не скаже: подивися, мовъ, дівчино, якого чоловіка цураєся; панича вподобала: тільки й слави що паничъ, а голій, якъ бубень — на що-жъ-то я? — Докуривъ цигарку та й за шапку: „Прощавайте! міні тута не місце.“

Гапка, для звичаю, впрошувала ёго посидіти, та не змогла. Зовсімъ бувъ вийшовъ, знову вернувся, несе фиги.

— Оце я візь вамъ: возьміте та згадуйте инколи доброго чоловіка, купця.

Гапка стала раятись зъ паничемъ — чи взяти їх, чи ні; вінъ, звісно, учений: чомъ не взяти? всякее, каже даннє благо. . . . Взяла Гапка и поставила на столі.

Поглянувъ купецъ, здогадався, що ёго фиги буде паничъ їсти — блиснувъ на ёго очима: — „прощавайте, каже; якъ Тетяна Ивановна не зострінетця зо мною, скажіть, що я більше не приїду. Сівъ у сані, та більше вже купця й не бачили.“

Велика дяка паничеві, що черезъ ёго однадився купецъ; а сама Гапка не посміла бь відказати. Осталась Гапка знову одна зъ нимъ. Потішились трохи, — коли новее лихо: бачить Гапка, панотець иде зъ кропиломъ. Де тутъ дітись паничеві? а вінъ учивъ ёго дитину въ городі.

— Лихо мині, каже; міні-бъ слідвало перше побувати у панотця, сь празникомъ поздравити, — а теперъ що вінъ подумає?

— Давайте-лишень сюди, каже Гапці, хлібъ, ковбаси и сало; я буду одбувати панотця, — може дядиною одговорюсь якъ-небудь.

Гапка й рада: де їй, дівчині, одбувати панотця! дала ковбасъ, сала, грошеняць трохи. „Порайтесь, каже, паничу, якъ вміє.“

Коли й панотець въ хату. Поглянувъ на панича, здивувався, якъ вінъ тутъ опинився; загагакавъ дякъ, покропили свяченою водою.

— А до мене-жъ, питає панотець, чомъ не завернули? бачте, які ви . . .

Паничъ поглянувъ на дядину, трохи не вимовить:

— Самі бачите, отець Петръ, якъ її такую покинути?

— Знаю, знаю, каже панотець, та на ухо ёму (Гапка після випитала у панича): глядіть, приходьте ночувати до мене; вамъ неприлично оставатись тутъ.

Одбули панотця; вернувся старший паничъ, навізъ табаку, та газдъ-таки веселій.

— Дурень, каже меншому, що остався тутъ; мене добре угостили, у Івана; дочку ёго бачивъ.

А вінъ, бачите, зовсімъ кінчавъ науку, въ почоті бувъ въ панотцівъ, въ которихъ дочки були, а малому ще два годки зъ хвостикомъ оставалось до попівства.

— Нічого, брате, и тутъ не скучавъ.

Проквиулась дядина, почали вечеряти, злізъ и я съ печи; погуляли ще трохи паничі, поки не приславъ за ними панотець — а кого, ви думаете, вінъ приславъ? Дочку (така нехорошая) и сина свого приславъ щобъ уговорили їх, мовъ, до панотця ити ночувати. Більший зразу здався на просьбу, а менший дуже, дуже змагався, не хотівъ ити. „Цілу ніч, каже, буду сидіти; міні спати зовсімъ не хочетця.“ Таки вгомонили ёго, — пішовъ сердега, пильно подивився на Гапку: „завтра, каже, я зову прийду.“

Осталась паламарка, а братова не верталась. На другий день, чимъ світъ, прибігъ менший паничъ, та не заставъ вже дядини.

— Де дядина?

— Поїхала до-дому, — я вже одвігивъ, бо Гапка поралась по хазайству.

— А що, питаю ёго: васъ панотець таки добре вишколивъ мабуть?

— Було усёго, каже, та я не дуже вважавъ, до васъ знову забігъ.

— И добре, кажу: чомъ вамъ и не посидіть тамъ, де вподобалось?

Осталося хлопця до самого вечора, пообідало зъ нами (я все боявся, щобъ братова не захопила ёго), все тільки зъ Гапкою тішилось: стане проти неї, дивитця їй у вічі, довго дивитця, засмутитця, а нічого не скаже. А тутъ прихавъ за нимъ старший братъ: пора, каже, до-дому (вони въ дядини празникували). Бачить воно, що не теперъ, то въ четверъ прийдетця кидати хату, де вперше спізнало любові, взялось за картузикъ та й прощавтця. Одвернулось якомсь до Гапки, оддало взятий у неї перстінъ: „возіть, каже, назадъ, та не забувайте мене: може міні ніколи не доведетця бачити васъ, а я васъ на віки, на віки.. загину — не забуду.“ Заплакало сердешне, мабуть чуло ёго серце, що ёму не видати більше Гапки, та й попленталось за братомъ. Вийшла Гапка проводити ёго, довго дивилась въ слідъ ёму; піднялось воно на сняхъ, погляділо въ-останне, а потімъ и не видно стало.

Разівъ зо три присилавъ вінъ поклінъ Гапці и дядьку-москалеві. Потімъ и чутка пропала про ёго, та й Гапки не було вже въ селі; зъ нею инше скоїлось. Де-то вінъ вештаєтця теперь? Коли розумне та слухняне, може попує де-небудь, оженившись на товстій попівні... чи то-жъ згадає Гапку, сироту безталанную? Легенько ёму дихать, — вподобалось мині!

Остались ми у двохъ, — я й питаю Гапки:

— А що, якъ тобі вподобалась ся вишкварка?

— Яка вишкварка? — сама ніби не догадуєтця, — и зачервоніла.

— Менший, кажу, поповичъ.

— Онъ подумайте, що буде, якъ матуся прийдуть? Скажуть ще, що я купця вигнала зъ хати.

Бачу, що на друге звернула моя Гапка, — нічого, думаю, и розпитувати, — нехай трохи одлигне на серці.

— Нехай, — кажу, — каже, що ти вигнала купця, а все купець більше не приїде; будемо якъ-небудь одбріхуватись.

— Якъ-то можна брехати?

— Ну, такъ скажи прямо, що вінъ опротививъ тобі.

Стали дожидатись братової.

Опівночі вернуласть злюща — презлюща, але гараздъ натомиласть, тимъ, мабутъ, и не чіпала насъ; світомъ за те досталось, видно було, що вона приїхала прямо одъ купця.

— Оттакъ, каже Гапці: я тобі добро робила, а ти оддячила мині, добре оддячила!

Кленетця Гапка, що вона невинна, — мати не йме віри.

— Брешешъ сяка-така! ше въ тебе бувъ якийсь паничъ, признавайся! — бувъ?

— Хиба-жъ я просила ёго? Шабелницька паламарка, ваша кума, привезла їхъ; мині-жъ її не проганяти.

— Знаю, що не проганяти; тимъ-то ти зъ однимъ була така любязна.

— Вамъ неправду наказали.

— Еге, тобі повірю, а не людямъ. Се все твій дядько підстроює такъ.

— „Ворчи, думаю, вража бабо, — колись перестанешъ.“

— Постій же, Гапко, ти мене разъ острамила передъ людьми, а я тебе десять разъ. Побачимо, якъ буде рятувати дядько.

Поскакала до вправителя и до Уляни, поради прохати, — але — спасибі їй — Уляна стояла за Гапку; ще гірше братова розізлилась:

Напаала на мене: „ти, каже, збавивъ Гапку, и Улянѹ підводишь, щобъ ишла противъ мене! Побачимо, хто изъ насъ запанує.“

И дні и ночі гризлись ми зъ нею, якъ собаки, — перестану не було. А чого вже не витерпіла та бідна Гапка, — на їй все лихо окошилось! Оттакъ ми жили ажъ до літа. Пронеслась чутка, що панівъ синъ приїде изъ Москви въ село жити. Дивне щось сталось зъ моєю братовою. Годі вже лаялись зо мною, похмура ходить, часомъ погляне на дочку, усміхнеться, якъ змя, на мене подивитця, заскрегоче зубами, якъ не скаже: — вчи, москалю, мою дочку, — побачишь, що зъ неї буде!

А ми не ввиваємъ зъ Гапкою; тішу її, молодую, якъ умію; збіраю, коли лучитця, дівчатъ: співають небоги, и мойі небозі весело. — Оце тобі, кажу, Гапко, щобъ пригадала коли небудь свого дядька: який, мовъ, бувъ, то бувъ, а все любивъ свою небогу. — Тільки якъ зостанемось у двохъ — скажу було їй:

— Аже-жъ твоя мати щось недобрее затіває.

Засмутитця Гапка й промовить:

— Вони давно вже щось дуже смутні.

— Кріпко, кажу, держись, небого; може лихо якъ-небудь перейде, а серце мов чує лихую годину.

Одного дня ходила братова до вправителя; вернулась весела, усміхається до дочки и каже їй: „велівъ молодий панъ, щобъ ти завтра надъ вечори прийшла до єго.“

Теперъ я зовсімъ догадався, чого вона така смутна була.

— Не йди, кажу, Гапко: пропадешъ, ні за ві-що пропадешъ; хоть заховайся куди небудь, а не йди до пана. — А самъ намірився йти до Уляни, поблагати її, чи не можна лиха одвести.

Остався я одинъ зъ братовою — Гапка кудись вийшла зъ хати — та й почавъ їй дотинати.

— Чи тобі, кажу, не гріхъ? одну дочку згубила, и до другої підбіраєся. Схаменися, прошу її, поки можна, бо дальше пізно буде; будешъ каятись, та не вернетця. Ти думаєшь, я не знаю, на-що панъ зве Гапку?

— А на що? Тобі яке діло, на-що-бъ вінъ не знавъ; на те вінъ панъ, щобъ волю єго вволити.

— Побійся Бога, Тетяно! пожалій дитину, згадай мого покійного брата: — на те вінъ вчивъ дочку берегти? змилуйся надъ нею!

— А вона — милувала мене? Слухала, якъ я вчила її жити, не гнушатись благородними людьми? Усе на пакість міні робила, а недавно зовсімъ острамила. Коли не захотіла щастя, нехай пропадає.

— И за се їй пропадати? Оглянься кругомъ, розмисли, що скажуть про тебе люде, що на тімъ світі одвітишь за рідну дочку?

— Аже-жъ вона думала (який врагъ їй наказавъ) вийти за мужика, опозорити мене! — такъ нехай же пропада; їй менший соромъ буде, ніжъ остатися мужичкою. Ти думаєшь, що я нічого не знала про те, чому ти її вчивъ, якихъ пісень співала? Хай пропада! Хочъ очима не побачу того сорому... Та й засміялась на всю хату, якъ шалена засміялась.

— Пропащая душа! Відьма ти, думаю, відьма. Громадою буду прохати панотця, — якъ пропадешъ, — щобъ осиковимъ кілкомъ тебе простромити, а то ще зъ гробовища будешъ вилазити. та вчити дочку панувати.

Побігъ я мерщій до Уляни. Таки впрохавъ її, мою голубку, вступитись за Гапку. Впроси, кажу, черезъ вправителя, нехай той панъ не нівечить дівчини; а поки-що, переховай сердешну: може вінъ утишитця. Якъ визволишь її, моя голубко, все Богъ простить тобі, чимъ инколи соргішила: спаси її! — Таки спасла.

Такъ, днівъ черезъ скількись, кличе мене Уляна до себе.

— Не турбуйтеся, каже, дядечку: Гапку можна визволить, тільки нехай послухає мене.

— Що-жъ тамъ таке? — питаю.

— Бачте, її давно вже вподобавъ нашъ лікаръ; вінъ на їй женитця, коли захоче Гапка, и повезе зъ собою у Київъ: тамъ у ёго своя домівка.

Не дуже, думаю, гарне, а все скоріще треба кінчати діло, бо наситний панъ звелівъ, якъ-би не було, знайти Гапку.

Звела мене Уляна зъ Гапкою; вона її на иншімъ селі переховала.

— А що, кажи, небого! на що-небудь рішайся: ми знайшли тобі чоловіка, вирве изъ панськихъ рукъ.

И слухати дядька не хоче, и ногами и руками одвертаєтця.

— Ви, каже, знамірились мене погубити; — та въ слёзи...

— Розсуди, небого, яка доля тебе жде. — Узявъ и розказавъ їй усе, Уляна підтвердила. — Послухай, кажу, ще разъ дядька, не будешъ каятця. — И заплакали усі.

Подумала Гапка, поглянула на сестру.

— Спасибі тобі, каже, Уляно, за рідну ласку: я йду, за кого ви скажете.

Повднали ми її за лікаря.

Идучи до шлюбу, призналась міні моя небога: Я вже, каже, покохала. — Кого, моя голубко? — Того меншого панича, що въ насъ бувъ.

Вгадавъ я, що далась їй та вишкварка!

— Та що, кажу, съ того, що ти покохала? шукай теперъ ёго! Може вінъ рівної собі шукає; а коли не забудь тебе, ёму не позволять съ тобою одружитись, та й коли ще се буде? Може ви сходились міжъ собою, та не зійдетесь на-віки.

— Ні, одмовляє: ніколи не забуду, хочъ вінъ и забуде мене!

Оттакъ я одруживъ свою небогу и не каюсь, бо не те сука-мати дбала їй. Казилася, якъ почула, що дочка повінчана. И пані-бъ теперъ Гапка, та не радіє мати — чогось иншого хотіла. Одвезли Гапку въ Київъ. Лікаръ — дякувати ёму — шанує її, якъ рідну дитину; вінъ изъ мужицтва вийшовъ въ люде, якъ мовлять; годить жінці, якъ уміє. Музики троїстої захоче послухати — музика грає. Веселнхъ дівочихъ пісень — коли не лучатця співачки, чоловікъ заспіває, бо самъ колись парубкувавъ. — Та все не такъ бажалось . . .

Коли ні навішу Гапку, усе вона сумна — старе згадує: якъ тамъ мати живе безъ неї, якъ той живе, що обіщався її не забувати. „Не такъ, каже, бажалось.“

Де-жъ того щастя шукати, скажіте, люде? Усе покину, піду ёго шукати для моєї небоги! У пісняхъ гарно співають, якъ парубокъ зъ дівчиною щиро покохався й одружився, дітокъ має, внуківъ дожидає. Де-жъ ті щасливі? . . не бачу! Здаєтця, зовсімъ їхъ немає міжъ нашимъ темнимъ народомъ.

Покохавъ и я дівчину — а де вона? Вернітєся, старі молоді годи! . . . Не вернутця: вже послідня волосина сивіє на безталанній голві.

Зненавидівъ я братову; до сусіда впрохався віку дожити. А ще, щобъ ви знали, у братові підрастає третя дочка, Парася; учитъ її братова по-своєму. Забігаю я до Парасі, якъ братова піде куди, назираю дівчину по-троху (їй ще семей рікъ — коли й то повнихъ). Недавно бачивъ її: сидить мале на поду, щось корписає, одіте въ якесь манатте; обнявъ я її, приголубивъ.

— Поглянь, кажу, Парасю, на мене. — Дивлюся: брови шнурочкомъ завязуютьця, очи Гапчині, пишнее та цвітуче.

— На-що тобі, думаю, ця врода, якъ вона тебе погубить! Криве або сліпе уродилось би, та не пропало-бъ даремно.

Обнявъ її, плачу та цілую, а воно нічого того не знає

— На-що ви, питає, дядечку, такъ дуже міцно цілуєте й плачете?

— На-що!?! О, коли-бъ ти виростало щасливеє! виростало, лиха дівочого не знало!

Не здивуйтесь же, що москаль плакавъ — було чого. Та ще, бачите, видно, мало въ москаляхъ били мене паліччями, що плакати вмію!..

Михайло Чайка.

III.

Де-що про школи народні на Україні.

Хто не знає, яку має вагу освіта для кожного народу, як важне прямування, вь якому ведеться діло єго освіти? Треба нічого не знати історії, щоб не бачити ясно, що найважніщі факти історичні, найважніщі події розвитку загально-людського завсігди були опережені и приготовані відповіднимь прямуваннямь освіти и культури народівь. Треба не знати людей, щоб не бачити на всякому поединчому чоловікові вплигу прямування, яке на него освіта и школьне житте зробили. Та-ж підь впливомь науки виробляютьца переконання, за которі охотно жертвують и житте и маєтки. Розуміли те всі люди, которі розлічали вь своїхь працяхь на впливь на будучність, и которі старались, щобь діла пережили їхь. Розуміло те духовенство, такь довго не випускаючи зь своїхь рукь освіти народнєї, а и вь остатніхь літахь такь завзято боронячи свого права, закладати окремішні відь урядовихь замкнуті школи (коввикти), розумівь те Наполеонь I., переробляючи зовсімь систему шкільз революції и давнєї монархії, та й всякій розумний деспоть, якь республіканинь, бажающий того, щобь діла єго и загадки мали сильнішу підставу, якь коротке житте чоловіка. Сміло можна сказати и певнимь бути, що не заженемся, по словамь Христа, сказанимь вь моральнімь згляді: — „що дасте бідному, то вамь полічитця, якь би самому Богові дали“, — кажучи: „що зробите для освіти народу, то зробите для добра єго, зробите для Бога.“ —

Школи, освіта — та-ж вони роблять чоловіка розумнішимь, лішимь, вони єго учать повинностей противь людей и товариства, вони дають

ѐму и соціалні загадки и политичне прямованне, — вони зъ насъ, най-висчихъ въ ряду звірівъ, роблять справдешніхъ людей. Та за те й говорить ніщо. Це ясніше, якъ сонце на небі.

Отсе ми говорили загаломъ за всі школи, але те саме скажемъ и за вагу народніхъ шкіль, и зъ нами згодитця всякий, для кого житте народа не скупляється въ одній свічній верстві, хто и не маючимъ грошей и поєдинчого значення признає, що вони становлять народъ и що вони не на те живуть, щобъ мати стоптані свої права, зневажені загадки, а бути посвятаємими видумкамъ царівъ або й панівъ. Для всіхъ тихъ, для кого досить бути чоловікомъ, щобъ вже мати справденне право розвиватись и поправлятись въ особистімъ, якъ публичнімъ згляді, щобъ мати право постановляти въ своїхъ таки ділахъ, для тихъ освіта и школи народні важніші, якъ усі другі, бо народъ не має стільки освіти, щобъ вийти зъ-підъ впливу учителівъ, якъ ті, для которихъ назначені висчі школи; народъ робить добровільнимъ оруддємъ своїхъ учителівъ. И ми належимъ до тихъ людей. И ми скажемъ и заявимъ голосно ту думку въ услишанне всімъ думающимъ за добро народу: що зроблене для освіти народа — зроблене для добра ѐго, а хто, якимъ-би-то не було побитомъ, не працює, якби ѐго просвітити, якъ ѐго научати, той нічого не робить. —

Якже у насъ розуміють те питання, и якъ у насъ стоїть освіта народу? Той урядъ, що заробивъ собі на європейську славу увольненємъ селянъ зъ-підъ панської кормиги, которий чванитця посередь Славянами, що вінъ годенъ бути огнищемъ всеславянської держави, и що реформами хотъ повільними, але щирими встановляє добро товариства, — побачимъ, що той урядъ робить для освіти народу.

Задумавши порядочно списати статтю за станъ теперішнєї освіти народнєї на Україні, мусимъ вернутися трохи назадъ и начати відъ останніхъ літъ панування Миколая I. Въ 1847. році Генераль-Губернаторъ Київської, Подольської и Волинської Губерній, Бибииковъ, ввівъ инвентарні правила въ підвладнихъ ѐму губерніяхъ. То були правила, которими у-становлялись права відбування панщини. Не були вони написані въ користь люду. Ні, не въ однімъ місці їхъ селяне навіть не схотіли прийняти, не вбачаючи на комісії, які тудя посилались зъ Київа; а те случалось у тихъ селянъ, де дідиць бувъ вже упорядкувавъ якъ небудь ту панщину, де відбувалася вона по якимсь правиламъ, а не по самоволі пана або й економа. *) Инвентарні правила були більше на те списані,

*) Приміромъ: Илици — Липовецького повіту, Графа Плятера. Сімъ сілъ того містечка були упорядковані П. Каролемъ Бржозовськимъ, про що вже писавъ колись до Основи П. Максимъ Чорний.

щобъ урядъ, стаючи яко суддя межі паномъ и мужикомъ, мігъ би ліпше різнити їх межі собою и до згоди не допускати. Та це вміють не тільки у насъ. . Однаково мали лиментарі *) ту заслугу, що вже якъ небудь зрегулювали ті стосунки, которихъ непевність найбільше була въ тягу людові. Де-которі кажуть, що урядъ хотівъ ограничити самоволо панівъ, щобъ не глумились такъ надъ біднимъ людомъ; але хто живъ въ краю и знає, кільки ще відъ того часу було кривавихъ фактівъ, а урядъ тому не перескажавъ, той не повірить въ чесність уряду, а хто ще придивився до того, якимъ-то побитомъ судяця всіякі справи, що-то значить великий панъ, а що мизерний селянинъ, той признасть, що розумний чоловікъ, якимъ мусить бути всякий міністеръ, знавъ добре, що не такъ мала начинатися, и не зъ того кінця, реформа. — Якъ-би це була справдешня реформа, то чомъ же би урядъ не ввівъ її у своїй Московщині, для дворовихъ людей? Та-жъ імъ ще гірше було, якъ нашимъ селянамъ; вони й не до землі тільки прикріплені, а землі не мають, и продавались зъ домомъ або й поєдинче! Та ба — урядъ боявся своїхъ панівъ, а інтересу тамъ не мавъ зъ ними сваритись.

Про школи для народу тоді найперше заговорили, але такъ, що лишъ написали въ правилахъ, що при всякій церкві повинна бути школа, де дякъ дітей писати и читати навчати повиненъ. При цьому було право, которе забороняло селянамъ и всякимъ другимъ податнимъ станамъ вступати въ які небудь висчі школи. На те треба було дідові ёго увільнити, и вінъ писався „увольненний изъ крестянскаго стану“. Народъ, підъ ярмомъ панщини, зовсімъ безъ проводирівъ, самъ не розумівъ того значення освіти и навіть говорили де-часомъ: „и на-що ёму (дитині ніби) розумъ!“ — И справді хіба-бъ на те, щобъ голову розсадивъ, бідуючи горемъ всенароднімъ.

Шляхта, дідичі, шкіл не закладали. Хіба де-якийсь реформаторъ, але й то тоді ще була думка въ усіхъ, що селянь якъ дітей треба насильно до добра доводити, силомістю, а не волею, не освітою. Попи? Та хто й подумає, що при системі семинарського учення попівъ въ Россіі, де вони зовсімъ одлучені одъ людей, товариства,—що вони, становлячи касту живушу зъ уряду и підъ ёго протекцією, що вони будуть проводирами люду и поведуть ёго до освіти. — Такъ етась, що ніхто за те й не думавъ, и той людь не мавъ своїхъ книжокъ, не просвіщався зовсімъ. Товариство, заложене блаженної памяти Шевченкомъ для писання книжокъ народніхъ, не довго тішилось не то працею, а й побитомъ на Україні. Такъ було до 1855. року, а навіть и до 1857.

*) Такъ їхъ прозвали у насъ селяне.

Въ 1858. році намъ случилося читати у Губернськихъ комитетахъ не одинъ виказъ, де показалося, що въ селахъ по 100 або й 200 домівъ бувъ одинъ, два грамотнихъ, навченихъ дідичемъ, фельчерівъ (хирургівъ) або лакеївъ, а часто нікого не було. Часомъ було 2, 3 або й 10 хлопцівъ, котрихъ освіта була та, що вміли по церковному псалтирь читати, але не вміли гражданки, а за письмо и чутки не було.

Сміло можна сказати, що такъ було до 1857. року. Тоді, коли во всій Россіі заговорили про увольненне селянъ, хоть це зъ-разу урядъ назвавъ „улучшеніємъ быта помѣщичьихъ крестянъ,“ тоді заговорили и про освіту, бо вводючи громадську самоуправу, вільність праці, и зносячи панщину, треба було подумати щось и за просвіщенне народу. Не то що не було висчої освіти, але якъ сказано, не въ однімъ селі грамотного чоловіка не було, а дяки, пономарі не мали стільки освіти, щобъ можна було їмъ віддати толкованне людові новихъ ёго правъ и обовязківъ. Мало не всі шляхецькі губерніяльні зібрання подавали проєкти, де хотіли відъ 3 до 12 літъ переходнёго стану, т. е. де-бъ вже не було панщини (роботи въ натурі), але де-бъ селяне мусіли платити чиншъ, и по трохи тимъ часомъ вводити права громадської самоуправи, а въ школахъ сельскихъ просвіщати. Ті проєкти урядъ не принявъ для різнихъ причинъ, міжъ котрими були й финансові (випусть для уряду дуже добра финансова операція *), були административні, було й те, що людъ, бажаючий своєї волі, якъ раю, вже нетерпеливився підъ довшимъ ярмомъ, и боялись, щобъ зъ того не вийшло біди и каламутні. Тоді-то въ тімъ самімъ році показалась перша граматка українська П. Куліша. Не сподобалась вона шляхті нашій тимъ, що її перші страниці написані противъ шляхти и всего ляцького панування на Україні, и здавалася показувати, що на ненависти противъ Поляківъ хотять пробудити народню самовіжу Українцівъ, а може й тимъ, що й шляхта не хотіла випустити зъ своїхъ рукъ народнёї освіти, думаючи, що вона буде проводити й ёго увольненне, якъ це здавалося показувати те, що їй урядъ сказавъ во всіхъ губерніяхъ списати на те проєкти. Мало не при всіхъ проєктахъ губерніяльнихъ були й проєкти шкілъ. Найчасче стрічались проєкти шкілъ народніхъ такі, де й панъ мігъ би впливати на учителя и школу, котрої директоромъ бувъ піпъ; за те обіцялись приложитись до плати учителяві. —

Потреба освіти для люду, маючого самому управлятись, така ясна, що проєктівъ тої освіти посиналось багатько. Писали про те газети, пи-

*) Це те, що платять особовий податокъ урядові. Шляхта тамъ одна не платить того податку; ёго зовуть подушнимъ. —

сали ради висчихъ шкілъ, писало министерство освіти и министерство внутренніхъ ділъ. Урядъ думавъ довго, якби-то видумати таку імъ форму, котора-бъ справді просвіщаючи народъ zostавляла ёго й далій підъ впливомъ уряду, и оглашаючи правила нові — увольнение, глухо сказавъ, що въ всякій волости мусить бути школа, въ которій учити повиненъ дякъ або волостний писарь або й учитель окроме нанятій, але що въ тій школі піпъ повиненъ управляти. А разомъ зъ тимъ видавъ такі постановки, которими не допускавъ чеснимъ людямъ поправити своє діло, бо, прнімромъ сказавши, у насъ на Україні заборонивъ всімъ католикамъ те-жъ бути учителями и т. п.

Почалося увольнение въ Марті 1861. р. Посипались манифести, збірари людь громадами й поєдинче, висяняли и врозумляли, а людь все не розумівъ того, що ёму дали, и знавъ лише те, що не те дали, чого вінъ сподівався, чого бажавъ. Хто не знає тихъ кривавихъ місяцівъ, де забивали різками царські сіпаки и москалі народъ, за те, що ёму якийсь бувший солдатъ або п'яний писарь инакше прочитавъ правила, або хтось звідкись переказавъ, що пани видерли ту саму страницу, де була золота воля, або й за те, що де-які пункти були дуже неясні, звісно, якъ урядовий московський язикъ не зрозумілий для нашихъ Українцівъ. Духовенство не разъ само було винно такому мильному толкованню царськихъ правилъ и грамотъ, а все те було skutkomъ того, що народъ темний, непросвіщений. Не було такого чоловіка, которого-бъ усе те, що тоді діялось, не заболіло гірко, и всі задумувались, якби-то найскоріше, найліпше просвітити народъ, якимъ-би-то побитомъ ёму школи заложити? А все те було въ 1861. році! А вже тоді плила кровъ въ Варшаві, и дідичі наші, шляхта польска, чули потребу поєднатись зъ людомъ, бо розуміли той голосъ, якимъ говорили мученники Варшави. А тоді вже Университетъ, громадянською своєю організацією сильний и знаючи, якъ та освіта важна, закладавъ товариства для писання книжокъ, закладавъ недільні народні школи въ самімъ Києві, а розсилавъ своїхъ таки товаришівъ на села учити въ школахъ. А и урядъ же тоді бачучи, що темнота люду зовсімъ не робить ёго такимъ неворушливимъ, якъ того бажавъ, а противно ще може ёго супротивъ урядові поставити, — и урядъ зрозумівъ, що школи для добра и спокою края конче потрібні, и задумавъ, якби-то їхъ встановити. Побачимъ, які-то встановивъ. Але перше скажемъ, що въ тімъ ділі зробивъ Университетъ, бо въ нему скуплялась интелігенція краю.

Діяння Университету приходитця тутъ поділити на діяння Поляківъ и Русинівъ. Ми вже разъ мали честь представити свою статтю на судъ

публики, де говорилось за стосунокъ студентівъ Поляківъ и Русинівъ. Діло освіти, хоть де-у-чому сходились обидві партії багацько, було ведено всякою поединче. Начнемъ відъ Поляківъ, бо вони за те взяли ся ще тоді, якъ не було и організації руської.

Перша школа була заложена въ 1857. року для хлопцівъ, которі пзъ паничами приїзжали до Київа служити імъ. До нихъ черезъ остатні два роки придучались учні недільнихъ шкілъ, про которі далій скажемъ, міщане Київські. Три години що дня лекції, три вляси, въ которихъ починали відъ письма и читання и кінчали на науці священної и своєї исторії, землеписі, половині арихметики и общому згляді на природні науки, — то були правила и програма її. Вона була 6 роківъ и зо всіхъ тихъ, що тамъ учили ся, — которихъ лічу встановити не можемъ, але середуща що-року буде відъ 15—35, — тріма учениками може похвалитись. Лишь трома? — скажете. Зважте на те, що хлопці мінялись, багацько зъ нихъ було рікъ або два, а що и въ урядовихъ школахъ, де учні можуть сподіватися більшихъ поступівъ, ученъ третєго року ще не має чимъ хвалитись и середъ непросвіченихъ.

Далій въ 1859. році коло Университету скупився комитетъ шкілъ для польского люду, у которому було багацько не-студентівъ. Вони займали ся людомъ польскимъ, якъ сказано було висче. Шкілъ окремишніхъ не закладали, але шукали собі такихъ ксендзівъ, которі при своїхъ парафіяхъ мали школи, и укладалися зъ ними, щобъ, помагаючи імъ въ ділі освіти своїми грішми и книжками, мали право давати учителя и розширяти програму наукъ. Учителівъ висилали вони часто зъ по-міжъ самихъ студентівъ, и неразъ бачили ми дуже розвитихъ и ученихъ людей которі посвящали всі загадки свої и интереси кар'єри своєї, для тої моральної потіхи, що вони служать справі люду. Такихъ шкілъ було багацько. Въ усіхъ повітахъ Подольскої Губ. були такі школи незалежні навіть відъ Київського Комит., и це бувъ дуже добре обдуманый и проведений проєктъ. Урядъ не мігъ до нихъ загально причепитись, — бо якъ же заборонити при парафіяхъ школи? — але зумівъ всіхъ учителівъ комитету видовити по-одному, и одні вернулись до Київа до Университету, другі до Київа до цитаделі, де досі сидять, черезъ доносъ якого небудь нікчемного урядника, ніби-то вінъ десь-то бунтувавъ, або що друге. Але не було міжъ ними такого, которий би вертався за-для того, що народъ ёго не зрозумівъ, що ёму не віривъ, бо народъ простий, освітою вспоможений и розвитий, розуміє и интересъ и добро своє, а якъ ця освіта ёму дастця ще й відъ церкви, а принаймній біля неї, то вінъ ширимъ серцемъ и яснимъ розумомъ приймає те, що ёму дають, хоть-би

воно противилось и де-якимъ поговіркамъ урядниківъ Треба й те знати, що до польского люду таки лекше говорити, якъ до руського; ёго католицьке духовенство, хоть багацько подібне до православного, але більше просвіщене, и супротивъ Москви католицизмъ ще може бути пунктомъ сумлінної оборони и опори.

Ці школи разомъ изъ другими, про которі заразъ будемъ говорити, після перейшли підъ управу громадъ Университетськихъ (въ громадахъ були не самі студенти), и тоді-то вже, въ Марті 1862. року, Українська громада (громади Поляківъ Київської Губ. и Херсонської) постановила була, що ніхто зъ її членівъ-студентівъ не може одрікатися, хоть черезъ два роки зъ тихъ чотирёхъ, що є въ Университеті, учити въ Київськихъ школахъ. Ця постановка показує тільки те, що студенти, візжаючи на села на учителівъ, не були диковиною або поєдинчими людьми, але що то вже була спільня, усіми почута, потреба.

Говорючи за школи, закладані Поляками-студентами, не можна не спомянути за одну, котора хоть не довго була підъ впливомъ Поляківъ ($1\frac{1}{4}$ року), але заложенне її єсть фактъ, про которий нехай не забувають ті, що боятця польской цивілізації, що не знають самі, чи їмъ прихилитись до Польщи, чи до Москви, ті, которимъ видаєтця, що деспотизмъ Москви не винародовить стільки, кільки Польща, и то Польща, хотяй-би вона признала Русь самостайнімъ политичнімъ організмомъ. Школа ця була założена въ Лютімъ 1861. р, але проєктъ її бувъ постановлений въ Вересні 1860. р., а приготавлився вже відъ Листопаду 1859. р. Плянь школи розкажемъ коротко: взяти до Київа, за позволеннемъ сельскихъ громадъ, сімъ до десяти хлопцівъ, дати їмъ утриманне и учити, на скільки можна, своїмъ язикомъ, а далій московськимъ (московськимъ за-для того, щобъ могли здавати екзаменъ до Университету и учитись ще дальше) всіхъ наукъ, які учать черезъ 7 літъ у низчихъ гимназияхъ, подібно до тутешнёго курсу гимназьяльного. Тихъ хлопцівъ хотіли цілкомъ виховати, але виховати въ чеснихъ думкахъ, не підъ впливомъ московськихъ учителівъ и ведля финьско-варягськой системи, противъ которихъ встоятись ледве можуть такі сильні впливи, якъ народні польські, хотіли виховати и ввести до Университету не поєдинчого Русина, але хоть невеличку громадку, котора-бъ, зъ середъ самого люду вийшовши, могла бути справдешнімъ огнищемъ всего народнёго життя. Ця була мисль директорівъ тієї школи. А гроші потрібні на неї — найменше 450 карбованцівъ щороку, — складали студенти и не-студенти Поляки по 5 и по 10 карбованцівъ; бо шляхта, пани, за те чути не хотіли, бо вони директорівъ и складкуючихъ прозивали хлопоманами, різунами. А директори застерегали собі, щобъ ученики ніколи не служили въ дворі, бо не хотіли мати діло зъ

недоляшками або зіпсованими двірськими думками и звичаями, а зъ чистимъ, справдешнімъ людомъ. Директори навіть не хотіли висказати політично програму прямування въ школі, а казали: „ми їх будемо учити, а що зъ нихъ буде, то й буде: думатимуть, що самі схотять“. Авесь цей проєктъ складали Поляки, и ні одного лічущого себе Русиномъ въ дирекції не було, а належали до товариства складкуючого на цю школу тільки 4 Русини, селяне зъ Поділля и України, и вони склалися на 3 чи 4 карбованцівъ — рікъ. Оце були варунки заложення школи, ця, а не инша була думка дирекції и товариства. И це колонизатори, колонисти? *) А Москалі мають моральне право до Русі? *Vae victis!*

Та школа перейшла потімъ багачко фазъ — правда, що відъ неї відступили мало не всі, що її закладали, и морально, и навіть такъ, що перестали гроші складати. Чи помилились изъ 30-хъ Поляківъ, які тамъ були (трохи більше може або менше — не памятаємъ), всі 28, чи 2, которі зістались; чи причиною такого розділу буває початкове непорозумінне, чи пізніша переміна думокъ де-которихъ директорівъ **), те нехай судять читателі, а ми тутъ тільки скажемо, що школа, змігши зъ разу дістати собі призволенне уряду ***), перейшла въ руки Русинівъ, зъ разу морально, а потімъ фактично, держалася до сего року, ажъ урядъ, підъ котримъ задумують розвивати народъ руський де-які єго литерати, примусивъ розіслати учнівъ домівъ. Урядові треба признати логичность: заборонивши українські книжки, заборонивъ Українцямъ школи. И на-що-жъ їмъ школа, якъ мають тамъ московщитися хлопці!

Але-жъ то певно, подумаєте собі, заклятий приятель Поляківъ: не може скінчити за свої школи. Отже кінчаємъ, кінчаємъ короткимъ перечинимъ. Въ кульмінаційнімъ пункті громадянської університетської управи въ 1-ій половині 1863. р мали вони комитетъ для шкілъ, которий 1.) завідувавъ школою для хлопцівъ служущихъ въ Києві, до которой ходило, якъ сказано, й трохи міщанъ, такъ що бувало и 30 на разъ у школі; 2.) спільно зъ другими (казали ми, що то була не зъ самихъ студентівъ) становили комитетъ для шкілъ польськихъ; 3.) відъ нихъ залежали де-які школи сільські руські, до которихъ посилено книжки, и списувались

*) Поступками однихъ не можна оправдати поступки иншихъ. Кажуть: ухилка піддержує правило. — Ред.

**) Мали-бъ ми за те що свого сказати, але коли наші антагонисти тутъ не суть притомні, то волимо замовчати. Якъ же би вони самі піднесли те питання, не заявляючи почуття до ніякої вини, то відізнаємся зловъ спеціально вже про цю одну школу. Але за те ручаємъ, що програми першої дирекції не заперечать, тимъ що це факти, и тимъ що перечили-бъ собі самі. —

***) Урядъ давъ призволенне чоловікові, котрому мусивъ дати, не знаючи, що воно для сеї школи, про котору не знавъ, до чого має служити. —

зъ учителями; 4.) задумували за другу семилітню школу, бо вже там-тої були відчужились; 5.) верховодили въ товаристві для писання руськихъ книжокъ елементарнихъ, зъ которихъ де-які, хоть готові, не були видані за-для московської цензури. —

Русини трохи одмінною дорогою йшли въ праці надъ школами. Коли школи у Поляківъ були завше важною, але не найпершою метою організації и всякого таки демократичнѣго товариства, такъ у Русинівъ найчасче громади скуплялись коло шкіль, або й були skutкомъ скуплення коло того діла. Це натурально, бо для правдивого Русина мало є чеснішихъ праць, якъ школи и книжки для народу. Олсаково ажъ въ другій половині 1859. р. почалися підъ впливомъ дуже чесного Россіянина, Профессора Университету Павлова, недільні народні школи, которихъ утриманне и розширенне (іхъ було при кінці 4, — 3 мужеськихъ, а одна женська) въ найбільшій частині припадає Русинамъ, хоть були тамъ и Поляки и Россіяне. Три години що неділі и свята відъ 10 тої до 1-шої по пол., отто бувъ часъ праці; учні ділились на 3 кляси, подібно, якъ ми говорили перше о щоденній школі для служащихъ хлопцівъ. Въ школахъ зачали учити по-московськи, але скоро покинули на руське, и підъ чеснимъ попечителемъ Київського Учебного Округа, Пироговимъ, були-бъ дали дуже добрі skutки, а заинтересованне всеї маси Київського міщанства було видне зъ того, що мало не 400 учнівъ ходило до тихъ шкіль, а це робило найпевнішимъ добрі результати. Тимъ часомъ урядъ заборонивъ зъ разу студентамъ Университету учити въ тихъ школахъ, и учити по-українськи; але ше якось держались, ажъ доки зовсімъ не заборонивъ іхъ въ початку 1862. р. — урядъ филантропичній, бажаючий добра народу.

Окрімъ народніхъ шкіль управляли Русини цєю семилітнєю школою, которі програми, скільки знаємъ, ні въ-чому не змінiali, а про котору ми вже мабуть досить сказали, и такъ само, якъ Поляки, впливали на де-которі сельскі школи. Хочемъ вірити, що тихъ шкіль підъ своїмъ впливомъ мали вони більше, якъ Поляки, бо хоть не могли мати стосунку зъ панами, то попами лекше імъ було орудовати, але принаймній у насъ на Україні то не було іхъ такъ багачько, а и въ За-Дніпрянщині уровень освіти народнєї не піднісся ані на одинъ волосъ.

Що въ Университеті и польска ёго часть думала за школи, и що найобширніше, якъ тільки можна, хотіли реалізувати свої думки за освіту

народню, то здається намъ, що ми показали, *) и що принаймній у цьому фактичне заявили, що їх метою було справдешнє добро краю, которого досі не відступили и мабуть не відступлять и далій — а що то більше заявки, тому не будемо перечити. Вибачайте, коли струдилися, розбираючи те, що для краю не дало багачко фактичного добра, але для насъ одна справедлива думка, прямованнє, більше значить, якъ купи философських книгъ або полемистичних брошуръ, тимъ-то ми и звертаемо на те велику увагу.

Будемо вже говорити за те, що урядъ зробивъ в ділі освіти народнїй и шкілї. Корреспонденція зъ України, надрукована в другій книжці „Мети,“ може бути кінцемъ и виясненнємъ того, що розкажемо про те, якъ робилось. Розказуючи будемо держатись строгої правди, бо розуміємо, що нею тільки и перейти світъ можна и вернутися, и що гріхъ таки подавати неправду за правду людямъ, що самі не зможуть легко переконатися. Ми вже сказали, що в Марті 1861. р. почалися вводити нові правила, и що їх зовсім не розуміли селяне. Це було не тільки у насъ, але и во свій Россїї. Во всіх частяхъ її, мало не во всякій губернії, повторялось те, що й у насъ. Селяне бажали другої волї и ще її сподіваючись не хотіли приймати постановлянихъ правилъ або зовсім уставеного, або переходного лишъ стану, а урядъ приходивъ зъ військомъ и силувавъ різками и кнутомъ, або розквартируваннємъ війська приймати волю! Того часу навіть ввівся в московськїм урядовім язичі терминъ „нравственно внушать присутствіемъ войска,“ ніби-то морально впливати спроваженими до села військами. Правда, що моральний впливъ жовніра, котрий робить все в селі, що йому до сподоби, и не буває караний ні за яку кривду, зроблену селянинові! Та це такий самий моральний впливъ, якъ и моральне право Россїї до Русї, моральне право на підставі темноти люду, змосковщення висчої верстви и духовенства, — мало не те саме моральне право, що й до Польши, де вже його піддержувати можна гишъ військомъ, воєннимъ положеннємъ и несдиханимъ терроризмомъ.

Але досить того, що урядъ в початку 1861. р. бувъ такъ зайнятий своїми грамотами и введеннємъ нового порядку сельської управи, що про школи забувъ. Але людь про те не забувъ, бо вже бажючи и сподіючися волї хотіли бути й розумними; а и пани, хоть пізно, схаменудись,

*) Розуміємо недостаточність и статті нашої про школи народні и доводів безсторонности Поляків в школахъ безъ розбору книжокъ, зъ якихъ тамъ учили; але зіставляємо собі право написати статтю про всі народні книжки на Україні, и тамъ спомянемо вже и за уживаннє їхъ в школахъ.

побачили свою вину и принаймній теперь намовляли людъ на школи. Якъ сказано, піпъ управлявъ ними, а учивъ дякъ або писарь. Папи агитовали, щобъ учивъ писарь и тамъ, де вінъ католикъ, и щобъ народъ наймавъ собі завсїгда якого учителя, а не дяка, думаючи виняти школи хоть зъ-підъ безпосереднього впливу попівъ и оборонити хоть відъ релігійного фанатизму, а навить и для самого розширення науки. Попи зновъ, якъ до чоловіка: де перешкажували тій агитації, де зновъ не вдавалися въ те зовсімъ, якъ їмъ подякували хоть трѣма корцями жита чи пшениці. Але такъ довго не могло бути. Урядъ вглядівши обшу потребу шкілъ, задумавъ по-своєму те зробити и взявся до того вже зимою зъ 1861. на 1862. р. Два проєкти дебатовались въ Петербурзі, и обидва мали за собою дуже сильні партії. Перший бувъ проєктъ шкілъ духовнихъ, другий шкілъ народніхъ. Першихъ хотїло духовенство, таке сильне и въ висчихъ сферахъ Россїи и въ щоденнєму життю, разомъ изъ старими слугами Миколая I., которихъ характеризують тимъ, що вони більше релігійні, якъ папа, а більше царисти, якъ царь; другихъ, т. є. народніхъ, хотїли всі московські либерали-министри (про которихъ говорять, що либераль може статися министромъ, але министеръ не може бути либераломъ), которимъ верховодивъ министеръ внутрішніхъ дїлъ, Валуєвъ, и все министерство освіти ажъ до найнищихъ своїхъ ступнівъ. Першихъ програма була така: учити мавъ дякъ, а лишъ якъ-би той не мавъ часу, то мавъ єму помагати волостний писарь, а все мало бути підъ управою и въ сусїдствї попа, которий самъ учивъ релігїї. Учились по церковному, а тїльки потїмъ мали навчитися по московськи читати; далїй програма не йшла. Другї признавали право за попомъ учити релігїю и довідуватися до школи, але за громадою право наймати учителя, а за волостнимъ старшиною управи школою. Разомъ зъ церковнимъ язикомъ мали учити по-московськи читати й писати, трохи арихметики и далїй, якъ-би учні ці самі ходили до школи. Учителї ті и сама управа народніхъ шкілъ мали залежати не відъ одного министр. внутр. дїлъ, але и відъ министерства освіти. Ця-то спільность, допусканне министерства освіти до народніхъ шкілъ, була закладомъ їхъ поступу и причиною недовїрїя и борьби попокрації. Вони знали, що само министр. внутр. дїлъ не зможе зробити нічого, але разомъ зъ министерствомъ освіти було страшне для їхъ власти.

Та спільность була страшна и тимъ, що коли де-які професори універс. и урядники министр. освіти, якъ Проф. Шульгинъ, були вже въ сварці зъ Митрополитомъ кїївськимъ, вони самі же говорили за те, що не вдовольнятця впливомъ на учителїв тихъ шкілъ, але заложать низчі відъ гимназїяльнихъ зъ цєю власне метою школи при Університетї и гимназїяхъ, щобъ приготовляти учителїв, такий педагогїчний институтъ для стар-

ших літами, розвинутих людей, которі доучалися би наукъ въ институті и за два роки, або скоріше, якъ хто зможе, здавали екзаменъ и виіждали на такихъ учителівъ. Задумовали вони те-жъ заложити хоть 4 въ повіті (въ нашихъ трёхъ губерніяхъ є по 12 повітівъ) школи, де-бъ порядочніше учили сельскихъ хлопцівъ тихъ сель або й сусідніхъ 2 або 3 учителі, которі школи були-бъ середуші межи зовсімъ сельскими и повітовими школами. Гроші на все те мало дати мин. внутр. ділъ, а тільки управа, контролю наукъ и самі учителі мали залежати відъ мин. освіти. Духовенство розуміло, що тутъ діло йшло не въ програмі, а въ тімъ, въ чиіхъ рукахъ буде освіта народу, и тимъ-то довго вони спералися изъ собою, ажъ доки не згодилися такъ: предоставити повдичнимъ сельскимъ громадамъ право вибрати собі самимъ, які вони хотять школи, и такі закладати. Це було тільки перенесенне тихъ самихъ агитацій зъ найвисчихъ до найнижчихъ сферъ товариськихъ и переміна средствъ переконання и розумнихъ на всіякі такі, які середъ народу уживати можна, не боячись, щобъ сталися на-збитъ голосними. А средствъ тихъ вилічати не треба, бо всякий знає средства, якихъ не стидалося ніколи духовенство, сильне своєю деспотичною єрархією, и всякий деспотичній урядъ, а найбільше московській, зглядомъ темного люду, зъ которого користувати вміє добре.

Отже на селі виступали противъ себе дві партії, про которі ми вже говорили, и третя, про котору скажемъ. Ця третя не хотіла ані народніхъ, ані духовнихъ шкілъ, але хотіла громадські школи. Вона складалася найчасче зъ панівъ, зъ де-котрихъ розумнихъ сільскихъ старшинъ и мировихъ посредниківъ (судцівъ покою) — урядниківъ, але дідичівъ, которі противъ всіхъ другихъ урядниківъ були ще найчесніші, бо люде зъ свого-жъ таки краю. Школи ті громадські мали закладатися незалежно відъ уряду и духовенства, селянами громадъ, вспоможенихъ дідичами, которі за те хотіли мати впливъ на учителівъ.

Отже вони и виступили зъ собою до спору. Скажемъ про діла всякої партії, — але відступимъ трохи и скажемъ наше слово про їхъ всіхъ.

Всякий, хто прочитавъ перші страниці, вже знає, що ми-бъ не подали свого голосу за духовними школами. Ми їхъ старання виставили яко розсадникъ темноти, а не освіти, и тимъ-то ніякихъ на їхъ не міняли-бъ; але зъ тихъ двохъ, то справді подумати треба, щобъ вибрати.

Школи народні намъ представляють програму такого самого порядку и фактъ той самий, який бачимо н. п. въ Франції, де урядъ бере на себе иніціятиву и проводирство во всіхъ справахъ краєвихъ и потребахъ народу, де вінъ не регуляторъ силъ народніхъ, а розпорядитель їхъ. Школи громадські бачимо въ Англії, и вони суть впливомъ

силъ народніхъ, закладаютьця тамъ, де їхъ закладати треба и є за що, и за те-то вони можуть найлучше одповісти потребамъ краєвимъ.

Ми не годимось на те, щобъ урядъ народній, ненакинутий чужою, силою, бувъ регуляторомъ; а тутъ згодимось уже зъ французькимъ поглядомъ, що урядъ, котрий є справдешнімъ народнімъ, повиненъ бути проводиремъ народу, и має право входити во всі події країви, во всі товариства, и освіта народня, котору повиненъ зробити обовязующою для всіхъ (*obligatoire*), повинна відъ ёго залежати; але въ краю завоёваному которому урядъ и урядники чужі, котрий думає завсїгди за ёго перемену, тамъ, де піднесенне силъ краю и народу, скупленне ёго силъ и елементівъ є метою поединчого чоловіка, — тамъ освіта повинна бути залежною відъ громадъ. Це про теоритичню сторону сего питання, а про практичну, застосовану до нашого таки краю, скажемъ отъ-що.

Пани-дідичі у насъ довго не розуміли потребъ народу; їмъ довго казалось, що вони ще може колись, стараннемъ князя Чарторийського або якимъ другимъ чудомъ, перенесутьця до Варшави. и засївши на лавкахъ сеймовихъ, будуть продовжати свої историчні мети, діла, а ми добавимъ, и помилки. Вони, роківъ 10, 8 тому, ані розуміли, що то їхъ край не провинція Польщи, а що людъ той, тоді їхъ підданий, теперъ суїде, має свої бажання, свій народній характеръ и права свої, — що вінъ може и буде щось значити въ исторії свого великого краю... Вони теперъ вже багачько просвітились. Щирі демократичні думки и прямованне, виробляючися середъ молодежи Київського университета, пробудило середъ самихъ студентівъ почутте громадянства Русі, которе, підъ натискомъ моральної ёго сили, мало по малу переконавши шляхту, що не вона одна народъ, переконала и о тїмъ, що їй треба старатися за добро и освіту люду руського. Шляхта побачила, що живуча идея Київського университета проломить собі дорогу въ краю, не вбачаючи на її опозицію, и згодилась зъ тїмъ прямованнемъ на стїлки, на скїльки воно не руйновало її матерьяльного становища и политичніхъ проєктівъ.

Отже въ ділі освіти народнєї шляхта вже стїлки була просвітилася підъ натискомъ молодежи, що розуміла її потребу, її користь для всего краю, розуміла те, що вона повинна бути не тенденційною, а народнєю, руською, и готова була зъ давнешніхъ користей, зъ грошей заробленихъ на тїмъ людї, пожертвувати кришку для добра того люду.

Вони були готові — и те не ми лишъ кажемъ, але те говорять факти такі, що дідичі не відказувались давати дерево на школу тамъ навіть, де вона мала бути не-громадська, и що охотно давали заповоги тїмъ учителямъ, нанятимъ самими громадами, которихъ були певні, що не будуть далїй фанатизувати люду противъ того, що панське и ляцьке.

Урядъ не хотівъ освіти народнєї, але освіти тенденційної. Тимъ, що скажуть, що урядъ мавъ більше средствъ, а учитись безъ книжокъ не можна, то ми скажемъ : що край має далеко більше средствъ, якъ урядъ, аби тільки змігъ їхъ уживати и добути; що учителі громадъ не були-бъ поліційними урядниками; що контроля надъ ними належала-бъ до самихъ громадъ, и що школи народні були-бъ першою заявкою самостайнєї управи народнєї, которі урядъ, ще досі не вбачаючи на сільську управу, не допускає и глумить.

Нехай же це буде переднімъ словомъ до того, що маємо сказати про встановленне тихъ шкілъ, которихъ результатівъ ще нема, бо нема року, якъ ще сільскі громади вибірали межі тими школами, и не заложені вони ще досі у всіхъ тихъ місцяхъ, де мають бути заложені. Ворохобня трохи тому помішала, то нема що казати

Ми станули на тимъ, що въ Петербурзі постановили — дозволити громадамъ самимъ вибірати, які школи хотять вони мати. Побачимо, якъ-то урядъ питався вольного голосу громадъ въ такімъ немаловажнімъ ділі.

Урядъ питався народу черезъ своїхъ урядниківъ — приставивъ повітовихъ, которі суть разомъ администраторами и поліційними урядниками. Отже такий урядникъ, которого боїтця тяжко всяке село, бо відъ него ніколи правди не мало, тільки кривду и утискъ, — отже такий урядникъ, не розтолкувавши діла, которого може й самъ добре не розумівъ, питався селянъ. „А вже-жъ, що народні, коли такъ,“ була зъ-разу найчасче одповідь народу. Якъ це побачили, то схаменулось духовенство, и митрополитъ видавъ циркуляръ до всіхъ духовнихъ, щобъ старалися за школами духовними, а далій, якъ тільки де народъ пристає на народню школу, ставъ митрополитъ присилати до того села другого попа, заставляючись тимъ, що одному буде трудно и сповняти повинности при церкві и учити въ школі. Цей другий мусивъ жити зъ тихъ самихъ доходівъ, которі парафія давала спершу одному батюшці, зъ которихъ одинъ часто ледве має що їсти. Отъ-тутъ-то піднялись сільскі попи противъ народніхъ шкілъ. Вже не помагає и страхъ пристава, бо то йде о гроші, которими прийдеця ділитись, а й народъ, зрозумівши те, що ёму прийдеця більше платити своєму батюшці, и мати двохъ попівъ замість одного, вже вибіравъ духовні. За користь шкілъ казавъ народъ, що й зъ тихъ и зъ тамтихъ не буде її. За громадськими школами було найменше громадъ, бо де дідичъ и пропонувавъ свою помічъ громаді, тамъ піпъ и пристає лучились, щобъ до їхъ не допустити.

Підъ впливомъ такої агитації, якъ ми висче описали, перемогли духовні школи. Це вже було въ 1863. році, и революція Варшавська займає більше урядъ, якъ всі реформи кравєї.

Трохи урядъ перелякався всякої освіти для люду; таки, якъ темний, то скоріше послужить оруддємъ до невідомої ёму мети, а трохи те що треба було ще обгострити права, не допускаючи всіхъ чеснихъ людей, всіхъ католиківъ, всіхъ студентівъ университета до якої небудь стичности зъ народомъ; и весна надходила, а звісно, що народъ учитця тільки зимою, — досить того, що урядъ, замість постановлення шкіль народніхъ, постановивъ перше зайнятись заложеннемъ середушихъ тихъ шкіль, по 4 на повіть, и тихъ семинарівъ учительськихъ, педагогічнихъ институтівъ, при гимназіяхъ, про которі ми вже говорили висче.

Те все мавъ собі поручене п. Михайло Андрєвичъ Туловъ, урядникъ министерства освіти и чоловікъ віруючий въ свою справу и бажаючий сердешне зъ того добра людові. Вінъ же й виїхавъ на села. Зъ-разу закладавъ вінъ школи въ повітахъ близчихъ Київа, а педагогічні інститути при гимназіяхъ, обовязуючи учителівъ до того, щобъ вони тамъ учили хлопцівъ. Не можемо сказати, якъ те въ усіхъ гимназіяхъ сповнялось, — за дві тільки знаємо. Въ Немирівській гимназії учителі, хоть межі ними були ярі Русини и закляті вороги всего, що польске, такі закляті вороги, що „безвозмездно,“ а тільки зъ патріотизму, и нечестними средствами, якъ п. пр. шпїонствомъ, спомагали урядъ глумити Поляківъ — въ Немирівській гимназії, кажемо, мали те собі учителі въ таку тягу, що не сподівались зъ того користи. Про Київську можемо те тільки сказати, що самъ Туловъ нарікавъ на те, що учні нічого ще не знають, не навчились, а хотять вже бути не учителями, а публицистами, агитаторами и політичними мужами. За другі інститути не можемо ще нічого сказати. За ті школи середуші также не можемо багато сказати, бо літомъ ще тільки обїзжавъ губернію Київську и Подільську Туловъ, вибіравъ місця для нихъ и вишукувавъ у сусідніхъ діличівъ помочи для нихъ, бо щось урядъ вже покупивъ грошей. Въ Волинській до місяця Липця, коли ми ёго остатній разъ бачили, не бувъ. Але тільки бувъ заложивъ въ сусідніхъ Київу повітахъ по чотири школи, якъ духовенство виробило собі въ уряду, що заборонили закладати тихъ шкіль більше, якъ 24 въ губернії. Після того запрету случалось, що въ дальшихъ повітахъ приходитця по одній тільки школі. Та й що-жъ? Справді не можна не спитатись, що собі думає духовенство, такъ тяжко воюючи зъ школами, и що думавъ урядъ, забороняючи половину шкіль? Чи може бути тому друга причина, якъ та, що урядъ боїтця освіти народа?

Збираючись закінчити нашу статтю, спомянемо фактъ, за которого автентичность ми ручаємо. Коло Каменця Подольского, въ часі самої

ворохобні на Русі, закладав п. Гуловъ школу въ Тишному, великому селі, маючому половину народа католицької віри и якийсь чудовний образъ католицький, а другу половину руську. Висока философія и мужицький розумъ навчивъ би, що тутъ повинні бути дві народні школи, а принаймні дві осібні хати, однихъ учити по польски, другихъ по руськи *). Та ні — „учити всѣхъ по руськи (московськи) вельно.“ „Быть по сему,“ підписавъ Олександръ II, и кінець. Чи то натурально, чи розумно, чи принесе користь, — за те не питають, а тільки „быть по сему.“

Добавимо ще до тієї статті про одинъ проєктъ, який мали Українці, бо й вінъ оснований на либералізмі и чесности уряду, — и вінъ такъ скінчився, якъ всі надії на урядъ. Въ Петербурзі — не памятаємо, котрого власне року, але воно вже було по 1860. — склалося товариство литераторівъ, для помочи біднимъ литераторамъ и для впливу загального на літературу. Воно було підъ впливомъ либеральнихъ міністрівъ, були ёго членами великі пани Петербурські, були ёго членами и наші літерати Кулішъ и Костомарівъ. Зискавши собі протекцію В. Княгині Ольги Миколаївни, чи котрогось другого княженятка, товариство зажадало просити урядъ офіціально або не-офіціально и виробити право на філію того товариства въ Київі підъ президентурою княгині Васильчикової, зъ правомъ, старатися въ усій Малороссії за освіту народа и учення народа тамъ по українськи. Хоть княгиня була жінкою Генераль-Губернатора, але думали черезъ згіднихъ до того людей виробити у неї и черезъ неї те право. Характеристика того проєкту — якъ небудь операючись на московськімъ уряді и ліпшихъ Москаляхъ, проводити добрі загадки для українського народу. И чимъ воно кінчилось? Допись Українця, надрукована въ 2. книжці „Мети“, одвічає на те питання.

Більше не маємъ що сказати про школи народні у насъ. Чи їхъ зовсімъ покинуть, чи стосуючись до заперету, друкувати які небудь книжки по українськи, будуть учити по московськи, — того не знаємъ. Якъ-би навіть те робили, то вони намъ люду не змосковщать, бо гуртъ народу на-збитъ різний своїмъ характеромъ народнімъ, звичаями, язикомъ и натурою, що змосковщити въ тімъ значенню, щобъ людь нашъ у Москалі

*) Заходить ище питання, чи ті католики разомъ и Поляками; коли-бъ справді були вони Поляками, а не Русинами католицької віри, то вже-жъ признаємо потребу осібної польської школи. Але якъ-би ті католики по народности були Русинами, то на-що-жъ осібної, ще до того польської, школи? Ми-жъ знаємо, що въ за-збручевихъ краяхъ руськихъ, хоть и єсть католики, та Поляківъ, межи сільскимъ народомъ, зовсімъ немає. — Ред.

перевернути, не зможуть, але що вглумлять всяку заявку народнёго життя, що не допустять ёму не то встановити яке політичне прямування, або вернутися хоть до давнёї політичнёї и гражданської вольности, то певно; хоть вь біді люде часомь сильніші виводятця, але народь нашь самь не зможе боротися зь силою, яку деспотизмь розумний и сильний ёму противоставить.

Пророчити ми не будемь и не хочемь, але спомянувши на ті слова, якими начата наша стаття: „Хто не знає ваги освіти для народу и краю?“ скажемо, чого можемо сподіватися відь Москалівь, *) и якь вважати тихь людей, которі або силоміццю або хитростю вернуть освіту, літературу и прямування народне вь сторону московську, чи щиро, чи засланяючись боязню полонизації, чи славянофильствомь.

Одна часть Русі прилучена до московської держави яко Русь р. 1654. за Алексія Михайловича Богданомь Хмельницькимь, друга ажь розборами польської держави вь 1772. и 1793. рокахь. По нашому те прилученне України до Москви, хоть було по добрій волі Хмельницького, не дав ніякого морального права Москві до Русі, бо варунки прилучення зневажені заразь таки, не есть воно те-жь и розбірць Русі, хоть в поділць краю, бо Андрусівській трактать 1667. р. бувь тільки санкцією фактичнёго стану Русі. Чи вся Русь була хоть хвилинку підь пануваннямь Москви? А зновь ніхто не скаже, що Переяславська рада 1654. р. важніша або легальніша, якь Гадяцькі умови 1658. р. Ці дві думки ми спомянули тільки на те, що вони зовсімь противні собі, що самі показують, якь ще мало встановлений про не судь, и шобь сказати, що ми не годимося ані на одну, ані на другу цілкомь, а думаемь, що зовсімь Русі историчніхь правь шукати нема що, бо вона ними не здобуде собі нічого. Для нась Задніпрящина прилучена до російської держави, але їй не здержали варунківь — Русь протестовала противь того найясніше Гадяцькою умовою зь Польщею и за Петра Дорошенка (1671. р.), и хоть тепрь не протестує, має право опрічь народнёго и легальне, або домагатися запевняної автономії, або й зовсімь відорватися. Зь правобічнёю Україною російський урядь поступавь инакше. — Поділивши Польщу, прилучивь спольщену Русь яко часть річи посполитої до своєї держави и

*) Сподіваємся запитання и упреку, чомь не говоримо за надії відь Польши, и чомь, виставляючи кривду Русі відь однихь, не говорити за кривду відь другихь. Оповідіаю: кривду відь Поляківь не перечу, але виджу її другі причини и варунки; а не роблю її грістю цієї статті, бо по моему не йде сюди, и мабуть окреме пишу, якь те буде по волі редакції.

весь свій утиск і деспотизм прямував против польської шляхти, польських політичних і громадянських інституцій, католицизму і унії. Досі мало не всі учені українські і московські держатця тієї думки, що всі інституції польські на Русі були зовсім чужі народові руському, що вони не були впливом спільним народнього духа Поляків і Русинів, а що були прямо накинута Русі елементом сусідньої Польщі. Тільки де-які учені, як п. Даровський, лічать шляхту чисто руською, і то більше руською, як козацтво, п. Антонович лічить козацтво шляхецтвом, переробленим на українській ладъ, — а коли тепер не о те йде, то ми покинемо це питання і все, що робив уряд московський против польського елементу і правобічної України, а розважимо лишъ те, чимъ і якъ глумив уряд російський чисто народні руські права і житте.

Хто знає исторію і факти відъ піддання Богдана (1654. р.) до 1863. р., коли вже заборонили навіть писати книжки українські, той бачить тамъ не лишъ зневажені права козацькі, але що й сама умова переяславська не була додержана і до смерті Хмельницького, бо-жъ кажуть, що самъ Богданъ передъ смертю радивъ вернутися до Польщі. Та ще Москва не була в фактичнімъ посіданні всієї Передь-Дніпряниці, а вже 1659. р. Юрія Хмельницького змусили до такихъ перемінъ устави, которі зовсімъ її переначили і противились автономичній администрації Русі, — навіть судову незалежність Русі зневажали! А 1665. р. Брюховецький чи не мусивъ ще більше піддавати Україну підъ московське ярмо? То-жъ вінъ приймавъ во всі города залоги и воеводівъ московськихъ, безъ тихъ воеводівъ не смівъ карати смертю і самъ гетьманъ. Не говорячи вже за те насиланне московськихъ старшинъ Петромъ I. після 1709. р. за Скоропадського, сміло скажемо, що Москва не була в фактичнімъ посіданні краю, которий до неї дучився, а вже зовсімъ переначила уставу політичнього союзу. — Далій окрімъ політичнихъ правъ зневажені і права люду, вольнихъ козаківъ (не-реєстровихъ), закрепощенемъ люду і роздаровуваннемъ земель — якъ Єлисавета Петровна гетьману графу Розумовському 1761. р. зо 100.000 душъ в маєткахъ лічащихся доходами булави, а Катерина II. всімъ своїмъ любовникамъ. Та чи вже за Катерини вшанували хоть традицію, зносячи гетьманщину і змусивши 1775. р. загально втікати Січовихъ козаківъ; скажемо більше: чи не змосковшили старшину козацьку перевернувши їхъ в дідичівъ, чи не забрили народнього життя Українцівъ, которі однакожъ жили в Польщі 1768. року? Для насъ козацтво хоть було справді горде і пишне і противъ люду аристократичне, хоть не мало всіхъ державнихъ елементівъ, завсідгдъ єсть козацьке завязтя обявомъ живого народу; ми не забуваємо, що зъ ними упала наша політична исторія, що за ними зглумили наше народне жит-

тє, ніби-то провинціоналізмъ, зневажили право личности, опозицію громадську чужому урядові; — але полічїмъ їхъ, якъ-то де-які роблять, інституцією, незгодною зъ духомъ сегоднішнїєї політики и управи, скажїмъ, що політичній розумъ, мисля Москви и вся її (Москви) державна будучность залежала відъ стлумлення самоволї кільканадцяти тисячей людей, приносячихъ кривду и своєму таки краєві и всїй Россїї. А и такъ можемъ спитатись у двовікової мачихи Українцївъ, що вона зробила їмъ доброго?

Чи народъ, стлумляний въ своїмъ, нехай не-натуральнімъ, провїи народнєго життя, живе ще? — чи не зійшовъ вінъ на становище простого люду, за которий щобъ знали Французи и Италиянци, то треба брошуръ Судими? А чи, відобравши однимъ зде уживанї політичнї права, — чи дала їхъ другимъ? чи відбираючи їхъ одному станові, козацтву, але збільшающомуся зъ народу, не відобрали їхъ Україні? А въ життю громадському, обчественному, чи закрещенне не було найгіршимъ зломъ для України, и чи увольненне 1861. р. поставило народъ на тїмъ правї и пункті розвитку самоуправи громадської, на якимъ би вона стала була у насъ и стоять народи въ другихъ краяхъ?

Але скажете, то все складовї частини народнєго життя! Та ми противъ єдности зъ Россїєю и маємъ те, що вона забила народнє життє України. Але якъ хочете усправедливити заложенне Москви, зглумити народнє життє Русинївъ для биту „Имперїи всея Россїи“ то спитаємось, чи Україна користує зъ плодївъ правдивої цивілізації въ рольництві, гандлю, богацтві и освїті краю. То-жъ бо ні. А може вона живе життємъ всероссійськимъ, и защепивши свою політику на берегахъ Неви и за Волгою, могла-бъ потїшатись за утраченне вольности провинціональної и автономї? Та ба! и ценї; бо Русь не живе життємъ всероссійськимъ — не дає вона Россїї царївъ, хоть-би Собєєського и Вишневецького; не дає навіть министрївъ, бо то все Німці: Бирони, Адлерберги, Клейнъ-Михелї и т. д. Намъ видїтця, що можна сказати зъ Шевченкомъ у єго поезїї „Розрита Могила:“

..... О Богдане!
 Нерозумний сину!
 Подивись теперъ на матіръ,
 На свою Вкраїну,
 Що колишучи свївала
 Про свою недолю,
 Що співаючи ридала,
 Виглядала волю.

О Богдане! Богданочку!

Якъ-би була знала,

У колиці-бъ придушила,

Під серцемъ приспала!

Степи мої запродані

Жидові-Німоті,

Сини мої на чужині,

На чужій роботі . . .

бо такъ тільки можна говорити за порядокъ, де ледве жменечка Українцівъ, не осліпленихъ „величіємъ всея Россії, где сонце никогда не заходить“, и не застрашенихъ царськимъ деспотизмомъ, сміє гадати за здобування лучшої долі, народніхъ правъ. —

Львівъ, въ Листопаді.

Левко Гончаренко.

IV.

Перегляд різних часописей, роз'ясняючих руське питання.

Відь недавнього часу сливе всі славянські дневники и часописі, а навіть ті, відь которихь ми не так швидко сподівались спокійних и раціональних одзивівь, зачали съ повагомъ дивитись и роз'ясняти собі нашу справу; а інші, которі опірають свої виводи и права до нашого народу на сліпімъ деспотизмі, виставили самі себе на сміхъ передь судомъ славянськихъ народівь и зашкодили собі-жъ найбільше: розлютувавшись и кидаючи болотомъ на наше чесне, безкористне, маюче за підставу тільки святу любовъ до народности, прямуванне, на стільки забулись, що не пошанували ні насъ, ні всього того, що ми уважаємъ за велике, чтимъ за святе, и показали всімъ, що сі опікуни славянські небезпечніші відь завзятихъ, явнихъ ворогівь! *) Маємъ надію, що нічого імъ не допоможуть декотрі лукаві мудреці: щобъ зрозуміти правду, не конче треба фарисейського мудрствовання, бо якъ сказавъ нашъ геній народній,

И невчене око

Загляне вамъ въ саму душу

Глибоко, глибоко!

Въ переднімъ слові до „Мети“, зъ самого початку ми сказали, що всі думки, всі уваги, маючі стичность зъ нашою народностью, будемъ

*) Листь одного Москаля, надрукований въ „Сербськімъ Дневнику;“ Допись зъ Києва — „Мета“ Н. 2.

приймати съ цілю всестороннього розвитку и зрозуміння правди. Для того-то не досить намъ самимъ на себе дивитись: треба й на те пильно зважати, що о насъ говорять наші брати-Славяне и инші народи.

Отъ-же будемъ відъ часу-до-часу поміщати въ „Меті“ переглядъ часописей братніхъ народівъ и загально всіхъ, де тільки розбірається наша справа.

Зачнемъ відъ ляхькихъ: сама природа поставила насъ въ найближчій стичности зъ симъ народомъ, та й їхъ доля багато має спільного зъ нашою. Мали ми вже случай висказати нашъ поглядъ на їхъ ворохобню: при тімъ ми виразили, що зъ того не вбачаємъ великої користи ні для самихъ Ляхівъ, ні для насъ. Відомо всімъ, скільки вони змарнували найліпшихъ силъ, стратили найчеснійшихъ людей, не одержавши й досі ніякихъ реальнихъ результатівъ. Та що-жъ робити? -- фактъ фактомъ, якъ би ми на ёго не дивились. — Але зъ другої сторони, сподіваємся, маючи передъ очима добрі появи, що ся ворохобня не останеться безъ користи для Ляхівъ, для насъ и загаломъ для поступу всіхъ Славянъ. Тяжка школа, пробудивша їхъ зъ довгого сну, зворушила всі верстви, которі не одностайно заховались въ руху, показала їмъ: де правдива сила, а де безсилє. Правда, що Ляхи, изъ згляду соціального, якъ у себе, такъ и на Русі (на Україні), стали на чесній підставі, але сама теория безъ початкової, тихої, хочъ не блискучої, але органічної праці, нічого ще не вдіє: тимъ перелічилися вони зъ силами. Людъ не розуміє, въ чімъ діло; на повстанцівъ дивився, якъ на панівъ, а пани зъ самого становища не такъ-то широко бажають перемінъ. Відъ того правдиві поступовці и провідники ворохобні, зависнувши міжъ двома силами, не мають смілости и не можуть кинутись открыто въ котру небудь сторону, а въ кінці опіраютьця таки на зовсімъ не-поступовій верстві. — Якъ-же розважимо підставу стосунківъ міжнародніхъ, то тутъ ще непевніше. Відозва „Центрального Комитету“, „Золота грамота“ и инші відозви, хочай говорять про Русь, хочай запевняють їй не тільки право розвитку народнього, але и свободу одлучитись відъ Польщи, та й що-жъ, коли теперъ Русинамъ не до-того, а и загалъ ляхької шляхти такъ собі те може толкувати: „щобъ всіхъ успокоїти, а таки дійти до того, чого широко, але укрито бажаємъ, кажемъ прилюдно и запевняємъ Русі право розвитку народнього и право самостайности, хочай зъ того може нічого не бути: людъ чимъ небудь можна відбути, навіть сполонизовати, а интелігенції руської ще такъ мало, щобъ на неї треба було звертати увагу.“ Але-жъ въ тімъ-то и біда, що нема сили... Яка-жъ користь вийшла Ляхамъ зъ такої логіки? не тільки теперъ, — исторично вони тимъ грішили, и те привело якъ їхъ, такъ и насъ до упадку.

... Польща впала,
Та й васъ роздавила. — *)

Чи-жъ не часъ, широко и правдиво поставити иншу засаду, оперту не на тїмъ, щобъ вони, якъ те було колись, добували нашимъ потомъ и кровью для себе тїльки користь и славу, а на пошанованнї и добрі вєїхъ славянськихъ народївъ, а найбїлшъ насъ, бо тутъ криєтця загадка пророческихъ мукъ лянцькихъ, нашихъ (за кордономъ) и вєїхъ. —

Що такъ дивились Ляхи до недавна, а наші загално и теперъ дивляться, на се маємъ яснї докази.

Ище зъ початку 1861. року, въ Марці, чоловікъ мавший міжъ лянцькими поступовцями великий повагъ и сильний голосъ, Людвикъ Мірославський, радивъ, щобъ чисто-народню нашу интелігенцію вислати далеко за Днїпръ! **) наче-бъ то вже їмъ не було мїсця у себе. Скаже хто, що Мірославський не розумївъ народнєго руського руху, тїмъ бїдшъ, що зъ єго обявївъ здавалося — прихильность до Москалївъ, а ненависть до Ляхївъ, — отъ и помилився славний публицистъ; але такимъ людямъ помилокъ не вибачають, коли вони говорять не про свїй народъ. Видко, що таке переконанне було и иншихъ лянцькихъ демократївъ. Вони-жъ такъ відзивались на Львівськїмъ сєїмі и зъ-горда позирали на нашу мову и народность, називаючи її провинціалізмомъ польськимъ; такъ Шмітъ, а за нимъ инші ученї (?) доводили, що Мазури и Русини — то тїльки складовї части польщизни.

При тїмъ не треба забувати чеснїйшихъ и розумнїйшихъ поглядїв въ часописяхъ лянцькихъ познанськихъ, которї віддавали справедливость нашїй народности; до такихъ належить, опрїчъ Дневника Познанського (Dziennik Poznański), „Prawda,“ котора виходила въ 1860. и 1861. рокахъ. Жаль, що не маємъ її пїдъ рукою, щобъ зачитувати гарнї мїсця зъ статтї „kwestja ruska“ Авторъ її доходить до того високого поняття, що радить не називати давнєї Польщи въ будучности Польщею, а державою Польско-Русько-Литовською, щобъ навїть въ тїмъ зглядї не кривдити народнєго чувства нї одного зъ тихъ народївъ. — Однаково-жъ такі голоси дуже були рїдкі и поодинокї. Загалъ лянцький, галицька и цїла шляхта, инакше дивились на се дїло.

Ажъ ось недавно, бо тїляки при кінці Листопаду минувшого року, якось и галицькї лядські часописї стали зовсїмъ инакше говорити. Слава-жъ Богу, що хочъ въ теорїї дочекались ми відъ поступовихъ Ляхївъ справедливости.

*) Шевченко, — посланне.

**) Dziennik Narodowy, 8. Grudnia 1863. r. Nr. 274: „Cała agitacja Małorosjanizmu niech wyniesie się daleko za Dniepr, takie rozległe pole Pugaczowskie dla tej naszej anachronicznej Chmielniczyny.“

Коли такий погляд ширій и виробитця до підстави, то можна сподіватися, що фанатичне завзяття, не вясняюче справи, не приносить користи ні їмъ, ні намъ, устане. И⁷ безъ того матимемъ роботу. Зійшовши на поле розважної полемики або науки, не одно питання ще зрвсімъ не порушено, не на кожне будемъ дивитись однаково; багато може бути суперечокъ при застосованні теорії въ життю, коли се опинитця о консервативізмъ, — але-жъ тоді, маючи на увазі правдивихъ поступовцівъ, не будемъ того ставити въ вину всьому ляцькому народові. —

Треба віддати честь „Газеті Народовій“ (Gazeta Narodowa), що вона перша зъ галицькихъ часописей приступила до руського питання поважніше и поставила ёго на справедливій, якъ досі, підставі. Хочъ головнимъ жереломъ того була ненависть до Москалівъ, бо Ляхи побачили, що ті-жъ самі Русини, котрихъ вони називали московськими агентами, хлопоманами, комунистами, гайдамаками и д., виступили противъ москалівъ, коли сі, забувши за честь и правду, стали безчоловічно гнобити Українськихъ Русинівъ *), але на теперъ то й то добре. Отъ-же зъ того powodu въ сказаній газеті зъ 26. Листопада 1863 р. поміщена вступна стаття „Ruś i Moskwa.“ **) Авторъ її, вилічивши всі кривди, якихъ дізнала Україна відъ Москалівъ, трапно и широко признала випу тамтешнімъ панамъ-шляхті въ стосунку до люду и пробудившоїся народнєї руської интелігенції, відаючи честь молодіжї ляцькій кїївського университету, котра (розумієтця, не вся), якъ Бобровський и Василевський, зрозумівши се прямування Русинівъ, широко помигала тому рухові, хочъ и въ ляцькій ворохобні була перша и по геройськи мерла за свободу; далій розказавъ коротенько исторію народнєго духовного життя, признаючи заслужену ціну свічникамъ Українськимъ — Шевченкові, Костомарову и Кулішеві. Не забувъ также спомянути о тихъ лукавихъ псевдо-Русинахъ, котрі підъ маскою любові до своєї народности, прямували тимъ певніше до москалізації и шкодили найбільшъ правдивимъ народолюбцямъ, виставляючи їхъ передъ очима своїхъ и чужихъ зъ фалшивої сторони.

Въ другімъ заразъ номері Газ. Нар. передруковала у себе знакому всімъ допись зъ України ***) . Після зновъ швидко, ****) обясняючи прийатте „Народнімъ Урядомъ“ (Rząd Narodowy) нового гербу, розібрала нову думку й підставу сєго Уряду, зъ котрої ляцькій народъ, научений довгою московською неволею, вийшовъ зъ самого початку ив-

*) „Слово“ Н. 85. „допись зъ України“ и „Мета“ II. 2. за місяць Жовтень 1863 р.

**) Gazeta Narodowa г. 1863. N. 239.

***) Тамже 26. Листопада Н. 240. — Тежъ саме и Dziennik Nar.

****) Тамже 1. Грудня Н. 244. „Rząd Narodowy i autonomia Rusi.“

стання, въ стосунку до Русі, дивлячись на неї, якъ на автономичню и рівноправну съ Польщею и Литвою. Разомъ признала историчню вину Ляхамъ, которі (а найбільшъ латинське духовенство) не дотримували трактатівъ козакамъ, боровшимся за автономію — що було причиною розділу Русі, а після упадку її и Польщи: — „Яка-жъ тому причина? — питає авторъ статті „Rząd Narodowy i autonomia Rusi“, — що досі елементъ людової Русі на Україні, Волині и Поділлі ніякого, або дуже малий приймає уділі въ теперішнімъ руху, мимо такъ ясно и щиро виткнутихъ народнімъ Урядомъ, а для Русі такъ справедливихъ підставъ?“ и такъ на те відповідає: „Роздивившись ближе въ тамтешніхъ стосункахъ и розваживши те, що „Українець“ въ кореспонденції до „Слова“ написавъ о руськихъ земляхъ, всякий переконається, що трудно Русі брати уділі въ теперішнімъ руху, коли людъ не має ніякого народнєго почуття, священники змоскалізовані, а інтелігенцію руську сєгобичню можна на пальцяхъ перелічити. Ляхи тамъ зъ Руссю не можуть порозумітися, бо вона не має ніякої організації, то й нема зъ кимъ порозумлятися. Якъ стане організація людової Русі, то й зближеннє до неї Ляхівъ, и взаимна и спільня праця на підставахъ справедливихъ буде можебна... Отже обовязкомъ и интересомъ Польщи було — кінчає авторъ — въ тамтихъ руськихъ земляхъ будити почуттє народности въ Русинахъ и свідомость приналежнихъ імъ правъ, которі будуть імъ надані и загварантовані, а всякому маючому свідомость своєї народности допомагати порозумітисъ зъ такими-жъ, зьєднатисъ въ одну сильну громаду (zastęp jeden), котора-бъ виражала тую Русь, допомагаючи їй въ развитті своїхъ власнихъ силъ, що лежить и въ їхъ интересі, бо Москви зъ Русі инакше виперти не жожна: Нар. Ур. зійшовъ на ту дорогу.“

Здається, що те все логично: признавши, що руська народность єсть, що на Русі вона тільки може прийнятися и запанувати, що чимъ швидче прийде той часъ, тимъ ліпшъ и для Ляхівъ — то й працювати надъ її розвиттємъ (на скільки вона сама себе заявить самостайнією), не тільки зъ симпатіи, але зъ обовязку, бо Ляхи досі користували зъ Русі, и признаютьця до її громадянства, — лежить въ интересі Ляхівъ же. Що-жъ тутъ противъ того казати? Ажъ ні! думка ся такъ була нова для ляцького галицького товариства, що вона найшла опозицію не тільки въ нему, але въ часописі „Dziennik Narodowy.“

Хочъ вінъ назвавъ зъ початку, идучи за „Газ. Нар.“ и „Часомъ“ — „najważniejszą w obecnym czasie kwestją dla nas — stosunek Rusi do Polski.“ а далій що „Ruś młoda poznając w Polsce szczerobraterskie i liberalne dążności, tudzież zupełną dla siebie rekojmię, przechyla się ku Polsce . . . Postępowanie to (Москалівъ) otworzyło oczy Rusi i przekonało ją,

że w Polsce leży dla niej prawdziwe braterstwo i punkt grawitacji. Rusini podnoszą protest, ogłaszający, że Ruś nigdy nie była Moskwą i nie jest,“ ¹⁾ але після ²⁾, не зважаючи на таку силу прегарних слів і фразь, відповідаючи зновъ „Газ. Нар.“ показує, що те щире братерство „Dziennika“ виходить на таке: „аби тільки людъ руський просвітився, то вінъ такъ зробить, якъ колись шляхта—сполонизуєтця.“ Поперекручувавъ вираження „Газ. Нар.“, вмовляючи въ неї, що хоче „tworzyć“ нову народность руську і тісні для неї форми, бо то значить ukrepować ją (Русь) gwałtem w pieluchy. ³⁾ „Хочемъ, — каже далій, — щобъ Русь мала найобширнішу свободу въ розвитку, але сердечне бажаємъ, яко брати, польської для неї освіти, котора виробилась зъ двохъ, польської і руської.“ ⁴⁾ Такъ отъ чому протестує Русь, по думці „Dziennika“, противъ Москви: щобъ злящитися.

Не знати, чому більшъ дивуватись: чи наївному незнанню діла, чи лукавому толкованню і перекручуванню живихъ фактівъ!

Однаково противъ того сильно виступила „Газ. Нар.“ въ дописі зъ Волині. ⁵⁾ Тутъ висказано, що въ інтересі Польщі і Русі не може бути загиба руської народности, але пошанованне її приведе до результатівъ користнихъ для обохъ, бо Русь, разъ почувшись въ собі, не занехає своєї истоти; що „Нар. Ур.“ виступивъ до борби на такій підставі і зъ такою гадкою боролись чеснійші Ляхи на Україні.

Щобъ зрозуміти дописъ зъ Каменця Подільського, поміщену въ Газ. Нар., ⁶⁾ мусимо спомянути за керунокъ тайнихъ ляцькихъ чачописей въ Россії, а именно „Праці“ (Prasa) подільської, въ кількохъ нумерахъ которі жваво розбіралось питання руське. Була навіть висказана думка, що безсилле Ляхівъ въ тамешній Русі має головною причиною те, що вони досі держались ізольовано, не йшли въ чисто-народнімъ руськімъ керунку, забувши на своїхъ давніхъ предківъ. Отже радить „Праця“, не зриваючи солідарности зъ Польщею, зійти до людю і тамъ перенявши єго духомъ народнімъ, повести сей людъ во имя єго-жъ интересу.

¹⁾ Dziennik Nar. 26. Листопада 1863. р. Н. 264.

²⁾ Тамже 2. Грудня Н. 269.

³⁾ Се вже зовсімъ нечесно уживати софізмівъ для поганихъ гадокъ! „Krepować w pieluchy“ — се-жъ и єсть накидати чужу народность.

⁴⁾ Стара пісня декотрихъ галицькихъ ученихъ і публицистівъ.

⁵⁾ Gaz. Nar. 11. Грудня Н. 253.

⁶⁾ Тамже 15. Грудня Н. 256.

Може вь тому и єсть трохи правди, але трудно ймити віру, щобь шляхта відразу могла зь ляцької зробитись руською. Хочь одинь корреспонденть зь Лондону ¹⁾ (смішний чоловік), на підставі що теперішня українська шляхта найбільшъ походження руського, уважає її за руську и „jednolity naród“ зь людомь. Той чудаць чогось попутався, бо вь ёго Україна то „cześć Polski“ и жінки у руської шляхти все „Polki.“ — Який не грамотний чужестрапеець хотівь би подумати, що Русини ввели у себе законь женитись тілько зь Ляхівками . . .

Вернімся до корреспондента Подільского. Протестує вінь противь „Праці“ и противь тихъ, що ніби такъ говорять : „не віримо, щобь Польща вь теперішнімъ повстанні вибилась на волю разомь сь Поділлемь, Волиню и Україною; бачимо вь тімъ найвисчий її интересъ, щобь підпомагаючи народность руську вь забранімъ краю, піднести її до сили, котора-бъ могла супротивитися Москві; онакше зь тихъ провинцій не буде користи ні для Польщи, ні для самої Русі,“ — кажучи, що такі гадки згаджаютьца зовсімъ зь гадками Московського Уряду, бо и ёго органъ — „Руський Инвалидъ“ прийшовь до переконання, що треба виректися Конгресівки и тимъ кінчити борбу, але тоді програма „Уряду Народнёго“ падає : тоді розбудившася народность руська, досі такъ слаба, не буде мати стільки сили, щоби устояти противь Москви; а працювати теперь Ляхамъ надь видаваннемъ книжокъ, надь освітою люду, не часъ, коли проливаецца кровъ за свободу и всі сили за-для неї треба ужити — вь решті не розуміє вінь такъ названихъ Поляко-Русинівъ.

По нашому — думки раціональні, тільки не мають вь собі життя, не допускають теперь органічней праці для Ляхів и ніякої спільности зь людомь, середь которого живуть. ²⁾

Перегляньмо далій „Газ. Народову.“

Вь 264. Н. її находимъ листь зь Праги, вь которімъ корреспонденть, обьясняючи появь нового чеського органа підь редакцією п. п. Паляцкого и Рігера — „Narod“ и толкуючи ёго панславистично-московський керу-

¹⁾ Dodatek do N. 7. Gaz. Nar. 1864. r.

²⁾ Вь тімъже духу и, здаеця, того-жъ автора вийшла брошура: „Głos Polaka w sprawie rusińskiej“ — чи якъ після поправивъ -- ruskiej (гл. Gaz. Nar. 17. Грудна Н. 258).

нокъ, ¹⁾ приводить листъ одного Ляха зъ Варшави, въ которімъ говоритця, що такъ „Narod“, якъ и другі часописі чеськкі закидають Ляхамъ неузнаванне Русинівъ и підносять се питання въ тяжку пору для першихъ, щобъ угодити їхъ ворогамъ, а забувають за те, що и сами вони дуже недавно називали Русинівъ „Москалями (Великороссіянми) Юго-Западной Россіи,“ радячи їмъ, за-для „svornoste slovanske“ и недроблення славянськихъ народівъ, держатись централизації Петербурської.

„Коли такъ ²⁾, — каже далій, — то що-жъ вамъ до того, якъ би ми ліпшимъ правомъ (бо не правомъ розбою) хотіли їхъ (Русинівъ) централізувати въ Варшаві або доводити, що вони Поляки (якъ де-котрі литерати въ Галичині) . . . Але того нашъ Урядъ Народній не хоче, ба й не може. Бо сей Урядъ взновивъ давню идею и поставивъ її на чолі нової Польши — зъ Корони, Литви и Русі, злученихъ тільки державно; котра-то идея кожному гварантує віру и индивидуальний бить. . . Русь теперъ не може бути само стайнєю державою. Якъ-би вона мала вже нині потрібні до того умовки, то перша Польща старалась би зробити зъ того ужитокъ, щоби виставити силу, ослабляючу впливъ Москви відъ Виходу, и въ тимъ-то наміренні лялька молодіжъ киевського университету підняла ту гадку и въ тимъ керунку працювала, чого не зрозуміли ні Львівъ, ні консервативна шляхта Волині, Поділля и України. Однакожъ сі праці не можуть мати великого результату. Отже Русь на теперъ (на часъ розгадання польского питання), не маючи сили, сама стояти, зъ недостатку материялівъ, складаючихъ державу, можейти тільки або зъ польскою державою, яко її удільний край, або зъ Москвою, яко її губернія.

„Коли теперішня борба зъ Москалями кінчитця ще разъ упадкомъ Польши, то сей упадокъ найбільшъ зашкодить Русинамъ (бо Польши ніколи не задушать), и молоді зачатки їхъ праці змарніють и замруть. За-кимъ би Польща зновъ набрала сили виступити супротивъ Москви, ся остатня скористує зъ часу и підобье Русинівъ морально, якъ підбила

1) Кореспондентъ зъ Праги каже: дарма що „Narod“ хоче показати, наче-бъ то вінъ любить всіхъ Славянъ, а справді поставивъ собі мету вірно служити Московському урядові, — и радить намъ спитатися, чомъ досі не надруковавъ дописи зъ Києва — чи то є доказъ прихильности для Русі?

2) Уривокъ зъ приведеного одкритого листу зъ Варшави, писаного 1. Жовтня минувшого року до редактора Грегера зъ підписсю — „одинъ зъ підданихъ Народнього Уряду.“

колись матеріально — переробить їх на Москалів, чи тамъ Великороссіянь!.. Чого собі певно не жичите, бо зъ инстинкту обстаєте за федерацією и автономією.

„Отже, коли собі не бажаєте загуби Русинівъ, чого маю право сподіватись відъ вашої „slovanske vzaimnosti“, то отъ вамъ користи, які мають Русини въ Польщі и Русини въ Московщині:

„1. Відбудована Польща, вірна засаді Народнёго Уряду, дає Русі право автономіі, гварантуючи тільки рівновравность живучимъ тамъ зъ давень-давня Ляхамъ. Хочъ би Польща не хотіла додержати Русинамъ слова, то не зможе, бо... не матиме на стільки сили; коли противно Москва може легко поконати їхъ, маючи за собою попівъ и однакову зъ руськимъ людомъ віру, котора, різна відъ польскої, дає Русинамъ оборону противъ Ляхівъ: пильнуючи правъ віри православної або обряду славянського, будуть заразомъ пильнувати правъ народности. Такої политики и держитця Польща противъ православної Москви

„2. При такімъ стані Русь въ Польщі матиме широкий шляхъ и волю приготувати свої матеріяли и виставити въ будучности хочъ-би зовсімъ оддільну и самостайню державу, бо Польща могла-бъ навіть їй дати помічъ вернути Задніпрянські землі. Загортлива-жъ Москва (Moskwa zaś zaborecza), задержавши Русинівъ далій підъ своїмъ пануваннємъ, не буде такъ нерозумна, щобъ якими небудь правами будити въ нихъ почутте народнёї самостайности, зъ чого мігъ би вийти народъ, ставлячий їй перешкоду, якъ теперъ Польща.“

Все те, хочъ розумно, да не зовсімъ справедливо. Думка „Народнёго Уряду“ (нехай вона є щира) ще далеко не виробилась въ переконаннє загалу Ляхівъ на Русі: вони досі не виреклися колонизаторської мислі. Въ решті яка-бъ доля не судилась нашому народові (хочъ ми раді-бъ були побачити ёго въ іншихъ умовкахъ), віримо въ ёго будучность и безсмертте, бо має-жъ вінъ сповнити якусь задачу въ розвитті людскости; віримо, що нашъ народъ, на перекирть псевдо-патріотамъ, которі хотіли-бъ завести ёго въ об'яття Москви и морально, не затратити своєї истоти.

Ходімъ далій за Газ. Нар.

„Слово,“ напечатавши допись зъ України, розгнівалось на Москалів (ніби-бъ то перше бувъ рай нашимъ братамъ зъ-за кордону), не на всіхъ, розумієтця, не на їхъ правительство, а тільки на „декотрихъ централівъ“ — думало навіть (sancta simplicitas!), що урядъ їхъ ні про що

не знає, отъ и написало ёму поученнє; але все те вишло на сю сказку Крилова:

„А Васька слушаєть да всть.“

Зъ другої сторони, обрадовавшись новому повороту часописей и поступовихъ людей ляцькихъ, сказало їмъ „здоровъ будь.“ По нашому, нічого було ликувати „С л о в у,“ та й не логично: що значить кілька брошуръ, або дописей? вони ще не обовязують, „автономїі нашого життя“ запевшити не можуть. А якъ-би й могли, и ми-бъ нічого бїлшь не бажали нашимъ закордоннимъ братамъ, то ляцький „Народній Урядъ,“ маючий повагъ у всього свого народу, давно вже, въ прилюднихъ своїхъ манифестахъ, поставивъ право Русі, якъ ми сказали, може трохи висче, якъ автономично, та не зовсімъ ясно. Що-жъ робило після всього того, коли найліпша часть ляцького народу гибла за сю идею, се-жъ саме „Слово“? Друковало „рчь Митрополита Московскаго,“ обьясняючи її такъ, що й „вѣрноподданне“ не засоромились би, да й ще „извинялось за дерзость;“ друковало уривки зъ Англицького „Economist-a“ и толковання до него, и инші цікаві річі, которі три-чотири місяці назадъ можна найти въ „Слові.“ Такъ швидко, ні зъ сего — ні зъ того, не переміняють переконання...

Отже Газ. Нар., розібравши обширніше сі самі околичности, забуває про все и мило вітає таку прихильность „Слова.“¹⁾

Зъ причини статті московського органа „Dziennika Powszechno-го“, передрукованої въ такімъ же „Вилєнськїмъ Вѣстнику,“ — котора кпить собі зъ тої ніби згоди Ляхівъ зъ Русинами и всю вину въ тому приписує „Слову,“ поперекручувавши, якъ пристойть заprodанимъ писакамъ, гадки ляцькихъ и нашихъ часописей, називаючи віру нашу въ життє свого народу „objawem dawno pogrzebionej hetmańszczyzny“ — виступивъ зновъ кореспондентъ зъ Волині въ Газ. Нар. чесно и розтолкувавъ щирі и справедливі наміри ляцькихъ поступовцівъ до Русі.²⁾ —

Ввійшовши разъ Газ. Нар. на ясну підставу, логично розбірає далій всі наслідки того. И такъ, за щиру допись въ „Слові“ зъ Жолківського, котора радить Ляхамъ звернути увагу на пониженне руського язика въ урядахъ и руського обряду, щоби рівноправность не була на слові, не въ холоднихъ параграфахъ, але на ділі — дякує (Газ. Нар.), а разомъ каже, що Ляхи, не маючи впливу на урядъ, не можуть нічого вдїяти. Тутъ тільки спільна підпора на сеймі, спільна праця въ научанн ляцького товариства, щоби воно разъ переконалося, що народность ру-

¹⁾ „Zwrot ku zgodzie“, Gaz. Nar. 30. Грудня Н. 267.

²⁾ Gaz. Nar. 1864. р. Н. 3.

ська, вбившись въ силу, не тільки не зробить шкоди, але швидче причинитця до ліпшої долі обохъ народівъ — можуть принести добрі результати. Що до обряду, то всьому вину признає Газ. Нар. латинському духовенству — ёго интригамъ, которе, підъ маскою полонизму, фанатизує Ляхівъ, не приносячи и їмъ ніякихъ користей; воно глядить тільки интересу своєї касты, не дбаючи за недолю народа.

Въ тїмъ же самїмъ дусї виступила въ статті „Czego żądamy od Rusinów,“ ¹⁾ и розвиваючи потребу найобширнїйшого розвитку народнїхъ руськихъ силъ, до того бачить konieczność, щобъ и Русини, вирекшись реакції, помагали Ляхамъ, а тїмъ самимъ и собі, де заходить спільний интересъ.

Далїй нападає на уличний фанатизмъ ²⁾, обороняючи народню (руську) мову, одежу и звичаї. —

Упускаємъ навмисне допись зъ Праги ³⁾, де приводитця цікавий листъ якогось Москаля зъ Києва, надрукований зъ початку въ „Србскїмъ Дневнику“ — але ёго кількома словами відбути не можна, то й переглядаючи часописї московські, подамо після нашимъ світлимъ людямъ: нехай судять, якъ дивлятця на насъ сі приятели Славянъ!

Тутъ ще мусимо зробити увагу, що опрїчъ Газ. Нар. и Краківська „Кроника“ зїйшла на справедливу дорогу. Може колись сі гадки станутця вірою, не кажу загалу шляхти, але поступовихъ Ляхівъ; тоді ми не будемъ глухими на їхъ недолю!

Тїмъ би належало кінчити нашъ переглядъ ляцькихъ чачописей, ⁴⁾ але-жъ попалась намъ нова брошура: „Stanowisko nasze“, въ которїй такъ правдиво толкуєтця становище Польщи до Русї (закордонної), що й ми сами бїльшъ для неї бажати не можемъ. За-для-того мусимо сі місця дословно тутъ повторити: „Uznaniem praw Rusi Polska wróci do

¹⁾ Газ. Нар., 28. Сїчня с. р. Н. 22.

²⁾ Тамъ же 15. Сїчня Н. 21.

³⁾ Тамъ же 9. Сїчня П. 6.

⁴⁾ Читателївъ нашихъ відсилаємо до „Кроники,“ въ которїй — въ однімъ номерї, кореспондентъ зъ Праги дякує Газ. Нар., що признавши широ вину Ляхамъ, поставила руське питання ясно и справедливо; въ другїмъ, відповідаючи на брошуру: „Polska przed trybunałem kongresu europejskiego,“ радячу Ляхамъ не допоминатись за землї въ границяхъ зъ 1773. року, а тільки по Случъ — каже: „така транзакція, хочъ би и була користна для Москви и Польщи, мусїла-бъ статися коштомъ руської народности, бо зъ одного боку Случи була-бъ вона виставлена на сполонизованне, а зъ другого — на змосковщенне. Ми хочемъ, каже „Кроника“ — додержати братерства Русинамъ зъ Польщею, отже дбати такъ за її, якъ и за нашу народность.“ „Кроника“ 1863. р. НН. 71 и 77 — 7. и 21. Грудня,

właściwego swego stanowiska w pośród narodów, do stanowiska, które jej zyskało dobrowolne przyłączenie się Litwy, Prus królewskich i Inflant — zrzeczeniem się stanowczém polityki zaborczej i tendencyi wynarodowienia, chwilowo za Wazów przyjętej, — znów się podniesie naród polski do świetności Jagiellońskich czasów. Tradycye nasze właściwe nakazują nam uznanie praw cudzych, aby używać swoich, pociąganie przykładem, a nie przymusem. Nieśmy światu urzeczywistnienie idei wolności i braterstwa ludów, a świat nas uzna.

Після того, розказавши великі історичні заслуги Русинівъ для Річчипосполитої — говорять: „Wielkim i obiecującym objawem na przyszłość będzie nowa zgoda Rusinów z Polakami i jednocześnie wyzwolenie z pod obcej (moskowskiej) przemocy.“ Żyjąc nadal, jak Szwecja z Norwegią, lub w związku, jak w Szwajcjarji włoskie, niemieckie i francuzkie kantony, bylibyśmy przed światem żywym świadectwem, jak ludy, solidarny czując interes, otrząsnąć się z niewoli i żyć zgodnie mogą i powinny. — Przymierze z wolną Rusią ostatecznie korzystniejszém się okaże Polsce, jak niewolnicza Rusi uległość. Przez Ruś wolną Polska mieć będzie wpływ na Wschód i Moskwę, — Ruś przymusem rządzona przeciw nam by się zwracała.“

На-теперъ в то гарний идеаль, и довго такимъ буде; въ рещті Польща нічого-бъ нового не поставила, коли вже єсть Швеція и Норвегія и Швейцарські народи. Та й Австрія стала вже на тій дорозі отъ и вона може зробитись завязкомъ федеративнимъ народівъ

(Дальше буде.)

*) Багацько ще води утіче до того часу. -- Ред.

